

Pen kover

עיוני מקרא ופרשנות

כרך ד

בעריכת

רימון כשר • משה צפור • יצחק צפתי

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן

רמת-גן • תשנ"ז

מנהג ומסורה

"זכר עמלק" בחמש או בשש נקודות

(עם נספחים על קריאת השם 'יששכר' בתורה,
ועל קריאת מגילת אסתר: 'ולהרג' [ח 11]; 'לפניהם' [ט 2])

יצחק ש' פנקובר

מוקדש למורי ורעי פרופ' ישראל ייבין,
חתן פרס ישראל, במלאות לו שבעים שנה

מנהג נפוץ היום בקהילות האשכנזיות לקרוא את המילים 'זכר עמלק' (דב' כה 17),
שכפרשת 'זכור' (דב' כה 17–19), פעמיים: פעם בצירה מתחת לזי"ן של 'זכר' ('זָכַר'),
ופעם בסגול ('זָכַר').¹ מנהג זה מפתיע ואין דומה לו בקריאת התורה. כשהיו מחלוקות
בענייני נוסח, ניקוד או טעמים בתורה, הכריעו לטובת אחת הדעות, ולא השאירו את
הדבר בספק.² ואף במקומות הספורים של 'קרי וכתוב' בתורה, בוחרים לקרוא רק אחת
משתי אפשרויות, ואין קוראים את שתיהן.³ מה מקור המנהג לקריאה הכפולה של 'זכר
עמלק', ומתי נתייסר? וכיצד ראוי באמת לנהוג בקריאת מילים אלה?⁴ כדי לברר עניינים

1 מצויים מנהגים שונים בנרון: יש שחחרים רק על שחי המילים 'זכר עמלק', יש שחוזרים
על הביטוי: 'יתמחה את זכר עמלק', ויש שחוזרים על כל הפסוק. עוד נראה להלן, שיש
מנהגים שונים כיחס לזמן המתאים לחזרה: יש הקוראים פעמיים רק בכפרשת 'זכור' (שיש
כה חיוב קריאה מראורייתא לדעת פוסקים שונים), ויש הקוראים פעמיים גם בקריאת
פרשת השבוע. אף נראה להלן, שיש שהנהיגו קריאה כפולה כזו גם בשמי' יו 14 ('מתה
אמחה את זכר עמלק'); ואף שם נחלקו כיחס לזמן המתאים לקריאה הכפולה (בכפרשת
השבוע, בקריאה בפורים).

2 ראה להלן, נספח I: 'על קריאת השם 'יששכר' בתורה'.

3 ראה להלן, נספח II: 'על קריאת מגילת אסתר: 'ולהרג' (ח 11); 'לפניהם' (ט 2).'

4 בשאלות אלה רן לאחרונה מ' ברויאר, מקראות שיש להם הכרע, חש"ן, עמ' לג–מו
(=הוצאה נפרדת של מאמרו במגדים י [שבט חש"ן]). למרות שמסקנתו נכונה לגבי
הקריאה שראוי לנהוג בה, ריוגו שם אינו שלם. ראה מה שציינו להלן בפנים, על-ידי הערה
68. נציין, שהמקרה של 'זכר עמלק' ושני המקרים שצינו בהערה הקודמת ('ולהרג',
'לפניהם'), הנם שלוש רוגמאות לקריאות כפולות שעניינן קריאה בציבור של נוסח המקרא
הקשורה לפורים.

אלה, נפנה לספרות ההלכתית, לספרות הקשורה לתפילה, לכתבי המדקדקים ולחוקרי המסורה, וכן נעיין בכתבי יד וברפוסים של התורה. לדעת חוקרי המסורה של המאה הי"ז לא היה ספק כלשהו בעניין הקריאה של 'זכר עמלק' בשמ"י 14 ('מחזה אמהה את זכר עמלק') וברב"כ 19 ('חמחה את זכר עמלק'). ר' מנחם די לונזאנו בחיבורו אור תורה (1618), ור' ידידיה נורצי בחיבורו מנחת שי (1626; נרפס 1742–1744), לא העירו הערה נגד הניקוד של 'זכר' בזי"ן צרויה הנמצא (כס' שמות וגם בס' דברים) במקראות גדולות, ויניציאה רפ"ה, וברפוסים המקראות הגדולות שלאחריה (הסמכות עליה), כגון ויניציאה ש"ח. מכאן שלונזאנו ונורצי הסכימו לניקוד של 'זכר' בזי"ן צרויה; שהרי דרכם בחיבוריהם היא להעיר על ענייני ניקוד, טעמים ונוסח שיש לחקנם במקראות גדולות.⁵ בעל מנחת שי רק מעיד ברב"כ 19 (לאחר מילות-מפתח הכוללות 'זכר' בזי"ן צרויה) על הסיפור המפורסם בגמרא (בבא בתרא כא ע"ב), בדבר טעותו של יואב בקריאת 'זכר עמלק' ברב"כ 19 (מכיוון שרבו לא דקדק בהגיית תלמידו כשלמדו את הקריאה), וכתוצאה מכך הרג יואב את כל הזכרים באדום (מל"א יא 15). לאמור, יואב לא קרא 'זכר עמלק' בצורה הנכונה (= 'זכר', בזי"ן צרויה) אלא בצורה מוטעית והבין שמדובר בזכרים.⁶ לפיכך, מציין בעל מנחת שי, יש למורה ולתלמיד לדייק בקריאה.

- 5 ראה בהקדמות לחיבוריהם. ליתר דיוק, הם מגיחים את מקראות גדולות, ויניציאה ש"ח (1548), דפוס שני של מהדורת ויניציאה רפ"ה (וכמעט זהה לו). ראה J.S. Penkower, 'Maimonides and the Aleppo Codex', *Textus* 9 (1981), p. 58 n. 27. יש להשלים את רברי ברויאר (לעיל, הערה 4), עמ' מא, בהתאם.
- 6 מה הייתה, לדעת הגמרא, הקריאה המוטעית של 'זכר עמלק' שבפי יואב? אליהו כחור (מסורת המסורת, מהדורת כ"ד גינזבורג, לונדון 1867, ד"צ ניו יורק 1968, עמ' 128) פירש שהוא קרא 'זכר' בשני קמצים, ועל כן חשב שמדובר בזכרים. ברם יש מספר קשיים בפירוש זה. ראשית, אם יואב פירש שמדובר בזכרים, היינו מצפים שיקרא 'זכר עמלק' בצורה של סמיכות, ולא בצורה של נפרד ('זכר', בשני קמצים). שנית, קשה להניח שטעה בצורה ('זכר') הרחוקה כל כך מהצורה הנכונה ('זכר'). על כן, נראה לנו הפירוש ששמענו לפני כעשרים שנה מפרופ' מ' גושן, שיואב קרא 'זכר' בשני סגולים, במקום בצירה וסגול (היינו צורה הקרובה בהגייתה למקור), וחשב אותה לצורת הסמיכות של 'זכר'. בדומה ל'עֶשֶׂן' (שמ"י יט 18: 'כֶּעֶשֶׂן הכבשן'), שהיא אחת מן צורות הסמיכות של 'עֶשֶׂן'. ראה י"ש פנקובר, 'עיון מחודש בס' מסורת המסורת אליוהו כחור, איחור הניקוד וביקורת ס' הזוהר', איטליה ח (תשמ"ט), עמ' יא הערה 15. לאחרונה הצביע ברויאר (לעיל, הערה 4), עמ' לו–לח, כי פירוש זה [כבר] הוצע ע"י מ' ראטה, 'בשורת אליהו', סימן ה, בתוך: קול מבשר, שאלות ותשובות, חלק ראשון, ירושלים תשס"ז, עמ' רכא טור ב–רכב טור א. [אבל מה שכתב שם ראטה בהמשך, שאין לחוש לטעות בעניין קריאת 'זכר' בשני סגולים בשמ"י יז 14, אין לחוש לדבריו; ראה להלן בפנים]. דברי ראטה אף פורסמו שנה לפני כן: 'הערות אחרות לספרי הגר"א', סימן ה, בתוך ספר הגר"א, בעריכת י"ל מימון, כרך ב', חלק ד', ירושלים תשי"ד, עמ' קעה–קעז. עיקר דבריו אף צוטטו על-ידי י"ל מימון, שם, כרך א', חלק א', במבוא למעשה רב, עמ' שמא, בסופו–שמב ('צוין שהציטוט הארוך שהביא מימון, שם, עמ' שמא–שמב, הוא למעשה ציטוט מחוך דברי ראטה, שם, עמ' קעה–קעז, אם כי בשינוי מסוים של סדר הדברים ובהשמטות שונות); ולאחרונה דברי ראטה (כנראה על-פי הציטוט

כמאה ושישים שנה לאחר חיבורו של גורצ'י, מעיר חוקר מסורה אחר לראשונה על המחלוקת בעניין ניקודו של 'זכר עמלק'. ר' שלמה דובנא (1738–1813), ב'תקון סופרים' (נדפס בתוך: נתיבות שלום, תורה עם ביאור של משה מנדלסון, ברלין 1783), כותב על הפסוק בשמ' יז 14 'זכר עמלק' (נדפס בפנים בצירה מתחת לזי"ן):

גם סוף כי תצא (דברים כ"ה י"ט) בצירי כמ"ג ומ"ק,⁷ וכן הוא בחומש רמ"ב,⁸ ועיין בשערי תפילה ס' ס"א.⁹ (ד"א), וכ"ה כתנ"ך ישן כ"י על קלף משנת רמ"ט, ונ"כ¹⁰ וכן רמ"ח;¹¹ והרח"ב בקו' הכרעותיו כתב: "שם יז 14" [זכר' זי"ן בסגול,

של מימין) סוכמו בקיצור ע"י מ' ולושינסקי, מעשה רב, מהדורותיו, ירושלים תשמ"ז, עמ' קסב הערה ג. לפי הפירוש המוצע, הגמרא מזגישה, שאין מקום לקרוא 'זכר עמלק' בשני סגולים, אלא רק בצירה וסגול. ויוצא לפי הפירוש הזה, שאין כל מקום לקריאה הכפולה הנהוגה היום. וראה בדומה: מ"י קלעפפיש, 'הערה בענין זכר וזכר ב' זכור', המאור, יב, קונטרס ד (תשכ"א), במיוחד סוף עמ' 7 ותחתית עמ' 8.

7 במקראות גורלות, היינו, מהדורת ויניציאה (1525), 1548, וכו'; ומקראות קטנות, מהדורת ויניציאה 1544. ראה פנקובר (לעיל, הערה 5, שם).

8 חומש, בולוניה רמ"ב/1482.

9 שלמה זלמן בן יהודה ליב כץ מהענא, שערי תפלה, יעסניץ 1725, ס' סא, יט ע"א. על המחבר, הנודע גם כר' זלמן מהענא (1687–1746), ראה *Encyclopaedia Judaica* VII, pp. 1258–1259.

10 אולי הכוונה לתורה, ברשיא [נ"ב/1492. ברם שם 'זכר' בשמ' יז 14 מנוקדת בשני סגולים. ושמא יש לפרש, שדובנא מתכוון לכתב-יד משנת [נ"ב/1492, שם מנוקדת 'זכר' הו"ן בצירה, ולא לכתב-יד משנת נ"ב/1292 (שהרי אם כן, היה מזכיר אותו לפני כ"י משנת רמ"ט/1489).

11 לכאורה, אפשר היה לחשוב, שהכוונה לתנ"ך, שונצינו רמ"ח/1488. ברם שם 'זכר' בשמ' יז 14 מנוקדת בשני סגולים. ושמא דובנא מתכוון לכתב-יד משנת 1488, שם מנוקדת 'זכר' הו"ן בצירה. אפשרות אחרת, כשני המקרים האחרונים דכרי דובנא מחוספסים, והוא מתכוון בשניהם דווקא למקרים של 'זכר' הו"ן בסגול, ומביא כראיות תורה, ברשיא 1492, ותנ"ך שונצינו 1488.

12 היינו, החכם רפאל חיים באזילה, בקובץ הכרעותיו, במהדורת התנ"ך עם פירוש מנחת שי לר' ידיריה גורצ'י, כרך ראשון, מנטובה חק"ב/1742, בסוף התורה והמגילות, כתב בעניין שמ' יז 14 (באזילה הגיה את חיבורו של גורצ'י לדפוס). ראוי לציין, שקובץ הכרעותיו של באזילה עוסק בכל התנ"ך, והוא נדפס חלקים חלקים, החלק האחרון בסוף מהדורת התנ"ך שלעיל, מנטובה חק"ד/1744. המניע לקובץ הכרעותיו של באזילה (כפי שבאזילה מציין בתחילת הקובץ), היה רשימה אחרת של חילופי קריאה בין דפוסי עטיאס (אמשטרדם 1661, 1667), בומברייג (ויניציאה 1525, 1548 וכו'), סטפנוס (פריס 1539, וכל שנה עד 1544), פלאנטין (אנטוורפן) ואחרים, שנדפסה בסוף תנ"ך שנרשם כאמשטרדם. כוונתו לרשימה הארוכה (44 עמ') של 'חילופי הקריאה שבין דפיסות (!) עטיאס בומברייג סטפנוס פלנטין ואחרים', שבסוף תנ"ך, מהדורת וואן דר הוט (van der Hooght), דפוס עטיאס, אמשטרדם תס"ה/1705. באזילה מציין בתחילת דבריו, שם, שמבין החילופים ההם (שעניינם בעיקר חילופים ועזרים בניקוד ובטעמים) הוא ידון באותם המקרים — להוציא ענייני געיות — שבהם יוכל להכריע עפ"י המסורה, מנחת שי, כללי המדקדקים, וכללי הטעמים שנחברו לו במשך הגהות את מהדורת תנ"ך עם מנחת שי לדפוס.

וב"כ רד"ק בשרשים (שרש מחה [צל: זכר]) 'תמחה את זכר' בשש נקודות, אבל 'לזכר קדשו' (תהלים ל' ה' וצ"ו י"ב) בחמש נקודות, ולית כוונתה, עכ"ל (ועכ"ו הרפ"ס בתנ"ך עם מ"ש בצירי);¹³ וטעה בזה,¹⁴ כי כוונת רד"ק היא על ההיא דכי תצא (דברים כ"ה י"ט), ששם כתוב 'תמחה', אבל כאן כתוב 'אמחה', ויורה כאן שהוא בצירי, עם שכאמת גם אותו דכי תצא הוא בצירי, ודלא כהרד"ק, וכאשר אכתוב שם אי"ה.

דוכנא מצביע כאן במפורש על שחי מחלוקות:

א. שם' יז 14: 'זכר' (הזי"ן בצירה) — 'זכר' (הזי"ן בסגול). דוכנא קובע שיש לנקד את הזי"ן בצירה, והוא מביא כראיות: מקראות גדולות (= ויניציאה רפ"ה/1525, ש"ח/1548 וכו') ומקראות קטנות (= ויניציאה ש"ד/1544 ועוד), חומש בולגריא רמ"ב/1482, וכתב-יד משנת רמ"ט/1489. ואילו רפאל חיים באזילה קבע בהכרעותיו, במהדורת התנ"ך עם פירוש מנחת שי לר' ירמיה נורצי, בסוף התורה והמגילות (1742), שיש לנקד בסגול, והביא כראיה את דברי הרד"ק כס' השרשים (ואף-על-פי-כן, ר"ח באזילה הרפ"ס, בתנ"ך עם מנחת שי, 'זכר' בצירה).

והנה, דוכנא טוען, שר"ח באזילה טעה במסקנתו לגבי רד"ק. מה היא המחלוקת ביניהם כהבנת דברי הרד"ק? באזילה פירש את דברי הרד"ק: 'אבל 'לזכר קדשו' (תהלים ל' ה' וצ"ו י"ב) בחמש נקודות, ולית כוונתה' — שרק בתהלים 'זכר' כתוב בחמש נקודות (= צירה וסגול); מכאן שבכל מקום אחר, לרבות שם' יז 14, 'זכר' כתוב בשש נקודות (= שני סגולים). ואילו דוכנא פירש, מכיוון שרד"ק כתב לפני כן: "'תמחה את זכר' (דב' כה 19) בשש נקודות', סימן שרק שם כתוב 'זכר' בשש נקודות. שאלו התכוון רד"ק לומר שגם 'אמחה את זכר' (שם' יז 14) נקוד בשש נקודות, היה עליו להביא הפסוק ההוא (שהרי הוא קודם לפסוק הדומה בדב' כה 19). כמו-כן, ההערה 'לית כוונתה' אינה מתאימה לתהלים, שהרי שם יש שני פסוקים עם הלשון 'לזכר קדשו' (ל 5, צו 12); ואם כן היינו מצפים ללשון כמו: 'ז' (היינו, שיש שני מקרים בצירה). ואם הכוונה הייתה רק למקרה אחד שבס' תהלים, היה ראוי לציין זאת. דוכנא לא העיר במפורש, איך להסביר את הלשון: 'ולית כוונתה', הבא לאחר ההערה על 'לזכר' שכחהלים, שהיא בחמש נקודות. אבל מתוך דבריו נראה שפירש, שההערה 'ולית כוונתה' חוזרת אחורה, להערה על 'זכר' שבס' שמות; לאמור, שרק שם יש לנקד בשש נקודות, אבל במקומות אחרים יש לנקד בחמש נקודות. בפרשנותו לדברי הרד"ק, הלך דוכנא בעקבות שלמה זלמן כן

13 היינו, ועם כל זה, הרפ"ס ר"ח באזילה בתנ"ך עם פירוש מנחת שי, 'זכר עמלק' בשם' יז 14 (וגם בדב' כה 19) בצירה. דברי באזילה על 'זכר' מכוונים כנגד החילוף שצוין בדשימת 'חילופי הקריאה' שבסוף תנ"ך אמשטרדם חס"ה/1705 (ראה לעיל, הערה 12) ביחס לשם' יז 14: 'זכר' (בשני סגולים) — ע"י (= עטיאש; ואין הכוונה למהדורת אמשטרדם 1661, או 1667, שם נדפס בסגול הזי"ן) 'זכר' (בצירה וסגול).

14 היינו, ר"ח באזילה טעה בפירושו את דברי רד"ק (עיין להלן בפנים), ובמסקנתו שהתבססה על הפירוש המוטעה.

יהודה לייב כץ מהנעא, בספרו שערי תפלה (1725),¹⁵ שאליו הפנה דובנא בקיצור בתחילת דבריו.

ב. דב' כה 19: 'זָכַר' (הוי"ן בצירה) – 'זָכַר' (הוי"ן בסגול). דובנא קובע, שגם כאן יש לנקד את הוי"ן בצירה, והוא מביא אותן הראיות שלעיל: מקראות גרולות (= ויניציאה רפ"ה/1525 ש"ח/1548 וכו') ומקראות קטנות (= ויניציאה ש"ד/1544 ועוד), חומש בולוניא רמ"ב/1482, וכתב יד משנת רמ"ט/1489. ואילו רד"ק קבע, שיש לנקד בסגול.¹⁶ ש"ז כץ מהנעא, שערי תפלה (1725), ס' סא – ואליז ציין דובנא בדבריו בס' שמות – הביא, ללא סייג, את דעת רד"ק, שיש לנקד 'זכר' בסגול בס' דברים. מאידך, דובנא מציין בס' שמות, שלמעשה רד"ק אינו צודק, וכפי שיכתוב (דובנא) בפירושו לספר דברים. ברם, בס' דברים, נקבע בפשטות ב'תקון סופרים', הפעם על-ידי ר' שלום ממעזריטש – שהחליף את דובנא כמחבר של 'תקון סופרים' לס' ויקרא דברים (כפי שציין מ' מנדלסון בהקדמה למהדורה; יא ע"ד, לא ממוספר) – (דב' כה 19: 'זָכַר עמלק' [נרפס בצירה מתחת לוי"ן]): 'זָכַר' – בצירי, ללא דיון נוסף בכל המתלוקת. ואולם, בהמשך ישנו ציטוט מלשון בעל מנחת שי, המביא את הסיפור על יואב שכתלמוד, כרי להרגיש את החשיבות של דיוק בהוראת הקריאה הנכונה.

דברי הרד"ק על 'זָכַר עמלק', שעליהם העיר דובנא כתגובה לדברי באוילה, נזכרו לראשונה, בכתב יד, על-ידי חוקר אחר, כמאה ששים וחמש שנה לפני דבריו של דובנא. ר' שבתי סופר, מפרמסלא שבפולניה, ההדיר (בין השנים 1612–1618 לערך) סידור עם העדות על הניקוד המדויק של נוסח התפילה.¹⁶ מהדורתו של הסידור יצאה לאור בפראג 1618, אבל ללא הערות וללא המבואות של ר' שבתי.¹⁷ מגמתו העיקרית של ר' שבתי הייתה לתקן את ניקודו של נוסח התפילה על-פי ניקודו של התנ"ך.¹⁸ כך אנתנו מוצאים שהוא מעיר את ההערה הכאה בעניין ניקודה של המילה 'זָכַר', בתפילת 'מגן אבות', כעריכת של שבת (...לעם מרשני עונג, זָכַר למעשה בראשית):¹⁹

- 15 ראה לעיל, הערה 9. לציטוט לשונו, ראה להלן, הערה 26.
- 16 על ר' שבתי סופר (לערך: 1565–1635) וסידורו, ראה: S.C. Reif, *Shabbethai Sofer and his Prayer Book*, Cambridge 1979. על תאריך הסידור, המבוא וההערות, ראה שם, עמ' 11.
- 17 רק בתחילת המאה העשרים יצא לאור חלק ממבואותיו של ר' שבתי לסידור: א' ברלינר, הקדמה הכללית (1) לסידור ר' שבתי סופר, עם מאמר בל"א על ר' שבתי ופירושו על הסידור, פא"מ תרס"ט; ולאחרונה, בשנת 1979, יצא לאור חלק מהערותיו, שההדירן יחד עם מבוא והערות רייף (לעיל, הערה 16). נוסף, שבשנת 1987 יצא לאור 'סידור ... מה"ר שבתי סופר...', כרך ראשון, מהדורת י" סן, בלטימור תשמ"ז, ובו המבואות של ר' שבתי וכן הגדה של פסח. תודתי לפרופ' ש"ז הכלין שהעירני על כך והשילני את הערות שברשותו.
- 18 כירוע, המשיכו כשיטה זו, וואלף היינהיים במאה הי"ח, וזליגמאן בר במאה הי"ט. ראה רייף (לעיל, הערה 16), עמ' 60–61.
- 19 כ"י של בית הרין וביח המדרש בלונדון 37, נח ע"ב; רייף (לעיל, הערה 16), עמ' 132. אנו מצטטים כאן בפנים (וכן להלן, הערה 20) לפי תצלום כתב היד שכמכון לתצלומי כתבי היד העבריים בירושלים.

יזכר כ"ה (=כן הוא) הוי"ן והכ"ף, שניהם בסגול"ל לעולם, כן נראה ממה שכחב הרד"ק בשרש זכר וז"ל: 'תמחה את זכר עמלק' (דברי"ה כ"ה [19]) בשש נקודות[ת], אבל 'לזכר קדשו' (תהלי" ל [5; וכן צו 12]) בחמש נקודות ולית כוותיה עכ"ל. נראה מדבריו, שאין גם אחד בצר"י תחת הוי"ן, חוץ מן 'לזכר קדשו', ולכן אין לשנות, רק לקרות הוי"ן בסגול"ל בכל מקום.

כלומר, ר' שבתי מכיא את דברי הרד"ק ביחס לניקודו של 'זכר' במקרא, ומשם הוא לומד על ניקודה של החיבה בסידור, גם בקטעים שאינם מקראיים. על כן הוא אומר, שיש לנקד 'זכר' כתפילת 'מגן אבות' בשני סגולים, בדומה לניקודו במקרא, כפי דעת הרד"ק. בהתאם לשיטה זו, ר' שבתי מנקד 'זכר' הוי"ן בסגול, בכל המקומות שהחיבה מופיעה בסידור, בין בנוסח שמקורו במקרא (כגון, כתפילת 'אשרי' — 'זָכַר רַב טוֹכֵךְ יִבְעֵנו' [תה"קמ 17]) ובין בנוסח שמקורו אינו במקרא; בכל המקומות הללו מוסיף ר' שבתי הערה מתאימה.²⁰ את דברי הרד"ק הוא מפרש בדומה לפירושו המאוחר יותר של באזילה, שההערה 'לית כוותיה' שייכת למילים הסמוכות לה, היינו לפסוק בתהלים (ששם יש לנקד את הוי"ן בצירה), ועל כן בכל שאר המקרים של 'זכר' יש לנקד את הוי"ן בסגול. שיטתו של ר' שבתי בניקוד הסידור, לרבות בניקוד המילה 'זכר', מצאה לה ממשיכים. ר' עזריאל [ב"ר משה מעשיל] מוילנא ובנו ר' אליהו הוציאו לאור סידור, דרך שית שרה, פא"מ 1704, שהיה מבוסס, לרבריהם, על סידורו של ר' שבתי. סידורם, עם תוספות, יצא לאור שוב בברלין בשנת 1713, וגם בוילנהרמשדורף בשנת 1721.²¹ בעקבות ר' שבתי ושיטתו, המהדירים מוילנא (שישבו כפראג) ניקדו תמיד 'זכר' בסגול מתחת לוי"ן

20 ראה למשל דברי ר' שבתי במהדורת רייף (לעיל, הערה 16), עמ' 132 'זָכַר למעשה בראשית', 'במגן אבות' — צוטט לעיל בפנים; עמ' 161 'יצהלה ורנה לזָכַר מלכותי, בפיוט יאל ארון על כל המעשים', בכתב-היד (לעיל, הערה 19), סר ע"א: 'לזכר' — כ"ה הוי"ן והכ"ף בסגול"ל כמו שכתבתי בכרכה מעין שבע (=כתפילת 'מגן אבות'), ואין לומר לקרות הוי"ן בצר"י מפני ה"למ"ד כמו שהוא בפסוק 'והודו לזכר קדשו' (תלי" ל [5]) כמו שכתבתי בכרכה מעין שבע, כי שם הוא יוצא מן הכלל על פי המסרה, ויש לנו ללכת אחרי הדוב, כי לפי דברי הרד"ק רלעיל גם בפסוק 'לזכר עולם יהיה צדיק' (תלי" קי"ב [6]) ראוי לקרות הוי"ן בסגול"ל; עמ' 198 'זָכַר למעשה בראשית', בתפילה 'ישמחו במלכותך'. ראה עוד בכתב-היד, כג ע"א 'זָכַר רַב טוֹכֵךְ יִבְעֵנו', כתפילת 'אשרי'; ציין לו רייף, שם, עמ' 309 הערה (999): 'זכר' — הוי"ן בסגול ולא בציר"י, וכן כל מלת 'זכר' שבכל המקרא הוי"ן והכ"ף שניהם בסגול"ל, חוץ מן 'לזכר קדשו' (תלי" ל [5]) הוי"ן בצר"י על פי המסרה, כן כתב הרד"ק בשרש 'זכר'.

21 השווה רייף (לעיל, הערה 16), עמ' 56. ליתר דיוק, המהדורה הראשונה של סידורם משנת 1704 נקראת: סדר תפלה, מראשית השנה ועד אחרית השנה, וללא תוספת: דרך שית השרה. שני העותקים של מהדורה ראשונה זו, הירועים לנו, נמצאים בספריית הבודליאנה, ומספרם: Opp. 8°728, Opp. 8°729; ראה קאולי, קטלוג קצר של הספרים בבודליאנה, עמ' 543; רמשי"ש, קטלוג הבודליאנה, מס' 2255. תודותי לספרן, Mr. R. Judd, ששלח לי תצלומים של שער הספר בשני העותקים (והם זהים); ציטטנו לעיל על-פי תצלומים אלה. המהדורה השנייה (ראה להלן, הערה 22) כבר נקראת: סדור דרך שית השדה. בסוף הסידור הוסיף ר' אליהו חיבור קצר על ענייני דקדוק: 'מקרא קורשי', ועם הקדמה: 'מענה אליהו'.

בסידורם, ואף הרגישו את הניקוד בהערתם לזכר, שבתפילת 'אשרי': 'זכר בשש נקודות'.²² סידור זה יצא לאור עם הסכמותיהם של שבעה רבנים, וכראשם ר' דוד אופנהיים; ושם, חוזרים הרכנים ומדגישים, כלשונו של ר' אברהם ב"ר שאול ברודא, אב"ד ור"מ דק"ק מיץ, שיכריזו ויגזרו על כל מקרי דרדקי שילמדו ויחנכו את הנערים ע"פ דרך הסידור הנ"ל עם הגהותיו [צ"ל: הגהותיו].

נגד מהדורה זו של הסידור, לרבות דברי ר' אליהו שבה, יצא בחריפות שלמה זלמן בן יהודה ליב כץ, המכונה ר' זלמן מהענא. את דברי הביקורת הוא התחיל להשמיע במספר הערות בספרו בנין שלמה (יעסניץ 1708).²³ הוא המשיך ביתר שאת בספרו שערי תפלה (יעסניץ 1725), המוקדש כמעט כולו לביקורת של המהדורה, וכן בסידור שההדיר, בית תפלה (יעסניץ 1725), שם חיקן את השיבושים הרבים (במיוחד בענייני ניקוד), שמצא בסידורם של ר' עזריאל ור' אליהו.²⁴ בספרו שערי תפלה, דן ר' זלמן מהענא, בין השאר, בניקודה של החיבה 'זכר' בתפילת 'אשרי', המנוקדת בסגול בסידורם של ר' עזריאל ור' אליהו. על הכרעה זו הגיב ר' זלמן מהענא, בהביאו, בין השאר, את דברי הרד"ק בעניין ניקוד המילה 'זכר' במקרא; ושם הסביר, שלרעת הרד"ק יש חמיר לנקד את 'זכר' בוי"ן צרויה, להוציא המקרה של 'זכר עמלק' (דכ' כה 19). ועל כן יש לנקד 'זכר' בתפילת 'אשרי' (וכן של שאר 'זכר' שבסידור) בוי"ן צרויה, בניגוד לניקוד שבסידור שההדיר ר' עזריאל ור' אליהו.²⁵ לשון אחר, ר' זלמן פירש, בניגוד לפירושו של ר' שבתאי את דברי

22 ראה סדור דרך שיח השדה, ברלין 1713 (עיינו בטופס שבמכון שוקן, ירושלים [ענה] נשאר שם רק טופס מצולם); יש גם טופס לא שלם, וללא שער, כאוסף מהלמן שבספרייה הלאומית בירושלים, טו ע"ב ('זכר רב טובך יכיעו', בתפילת 'אשרי'); לג ע"ב ('ואל תשחת זכר שאריתנו', בקטע 'הפוחת יד בחשובה' שבתחנון); מר ע"א ('זכר למעשה בראשית', בתפילת 'מגן אבות'); מז ע"א ('צהלה וזנה לזכר מלכותו', בפיוט 'אל ארון על כל המעשים'); מז ע"ב ('זכר למעשה בראשית', בעמידה לשחרית של שבת); נא ע"ב ('זכר למעשה בראשית', בעמידה למוסף של שבת). על ישיבתם כפראג, ראה בסוף סידורם, בסוף 'מענה אליהו': "...אלי' בא"א כמה"דר עזריאל יצ"ר ה"ה מווילנא ומתגורר לע"ע בק"ק פראג; וראה במיוחד בסוף שער המהדורה הראשונה (לעיל, הערה 21): 'ויצא לאור ע"י ה"ה מוה"ר עזריאל...ובנו מוה"ר אלי' נר"ו המתגוררים לע"ע בק"ק פראג אי"ע'.

23 ראה בנין שלמה: בית שקל הקדש, חדר ראשון, חלון כ"ט (נב ע"ב); חדר שני, חלון י"ב (נו ע"ב); חדר שביעי, חלון י" (סא ע"ב-סב ע"א); בית הפעלים, חדר שלישי, חלון ז' (ע ע"ב); בית הבנינים, חדר עשירי, חלון י"א (פר ע"ב); בית הכינויים, חדר שני, חלון א' (פט ע"ב); בית המלית, חדר ראשון, חלון ג' (צא ע"א); חדר שלישי, חלון ב' (צג ע"א).

24 ראה להלן, נספח III: 'על ר' שלמה זלמן כץ מהענא ור' יעקב עמדין'.

25 ראה ש"ז מהענא, שערי תפלה, יעסניץ 1725, ס' סא (יט ע"א-ע"ב), שם הגיב באריכות על הניקוד של 'זכר' בתפילת 'אשרי' שבסידור שההדיר ר' עזריאל מווילנא ור' אליהו (לעיל, הערה 22). וראה תנוכה קצרה דומה, לניקוד 'לזכר מלכותו' בפיוט 'אל ארון על כל המעשים' שבסידור של ר' עזריאל ור' אליהו: ש"ז מהענא, שם, ס' רו (לג ע"א) — 'לזכר מלכותו הוי"ן בצידו', וגי' הן במקרא, ושולשן הן בציר"י הוי"ן, הא' 'והודו לזכר קדשו' תהלים למ"ד [5], הב' 'תהלים צ"ו [12], הג' 'לזכר עולם יהיה צדיק' תהלים קי"ב [6]. עמש"ל ס' ס"א; וע"י ר"ע ור"א (= עזריאל מווילנא ובנו ר' אליהו, בסידור מהדורתם) נרפס 'לזכר מלכותו' בשש נקודות שלא כר"ן. בהתאם לחגובתו הנ"ל, ניקד ש"ז מהענא

הרד"ק (ומבלי לדעת על דברי ר' שבת), שההערה 'לית כוונתה' בדברי הרד"ק חזורה אחורה אל המקרה של 'זכר עמלק' (דב' כה 19), ואין היא מתייחסת למקרה הסמוך של 'לזכר קדשו'.²⁶

מחלוקת זו שבין ר' שבת סופר לבין ר' זלמן מהענא בפירוש דברי הרד"ק, היא אותה מחלוקת שנמצאת לאחר מכן בין ר"ח באזילה ובין ר' שלמה מדובנא. ההבדל ביניהן

בסידור מהדרות, בית חפלה, 'זכר רב טובך יביעו' שכתפילת 'אשרי', הוי"ן בצירה. ראה בית חפלה, יב ע"ב; ושם העיר ש"ז מהענא: 'זכר הוי"ן בצירי עמש"ל (=עין מה שכתבתי לעיל) ס"א (=בשערי חפלה)'. כהחאם לדבריו אלה שבשערי חפלה, ניקר ש"ז מהענא כל 'זכר' שבסידור מהדרות הוי"ן בצירה, והוסיף בדרך כלל הערה המדגישה ניקור זה. ראה בית חפלה, לה ע"ב – לו ע"א: 'זכר למעשה בראשית' (שכתפילת ימגן אבות, בערבית לשבת) – 'זכר הוי"ן בצירי', ולא כאשר נדפס ע"י ר"ע ור"א בסגול הוי"ן. שם, לח ע"א – ע"ב: 'צלה ורנה לזכר מלכותו' (שבפיוט 'אל אדון על כל המעשים') – 'לזכר מלכותו בצירי עמש"ל ס' ר"ו (=בשערי חפלה)'; לח ע"ב: 'זכר למעשה בראשית' (שכתפילת 'ישמחו במלכותך', בעמידה לשחרית לשבת); מג ע"א: 'זכר למעשה בראשית' (שכתפילת 'ישמחו במלכותך', בעמידה למוסף לשבת) – 'זכר הוי"ן בצירי עמש"ל ס' ס"א'.

26 וזה לשונו של ש"ז מהענא, שערי חפלה, ס' סא ('ט ע"א – ע"ב): 'זכר רב טובך יביעו' (תה' קמא 7), הוי"ן בצירי'. וע"י ר"ע ור"א נדפס בסגול הוי"ן (היינו בסידור שהרפסו ר' עזריאל מווילנא וכנו ר' אליהו נסדור דרך שיח השרה, פא"מ 1704, ברלין 1713, ווילנה משדורף 1721); ראה לרונגא בסידורים, הוצאת ברלין 1713, טו ע"א: 'זכר רב טובך יביעו', ובהערה שם: 'זכר בשש נקודות', ואינו נכון, כי בכל הספרים המדויקים הוי"ן בצירי, האמנם בקצת ס"ס (=ספרי ספרד) נקוד 'זכר' בשש נקודות. אבל אין לסמוך עליהם בזה; לפי שהספרים אינם מברילים במבטא בין צירי לסגול, נקל להם לטעות בזה. וכבר מצאחי כמה טעויות בספריהם בכי האי גוונא, רצוני לומר שנקוד פת"ח במקום קמ"ץ כספריהם, לפי שאינם מברילים כיניהם במבטא אינם מרדקקים בזה. ומצאחי להרד"ק שכתב בשורש זכר ו"ל: ומשקל אחר יתמחה את זכר עמלק' (דב' כה 19) בשש נקודות, אבל 'לזכר קדשו' (תה' 5, צו 12) בחמש נקודות, ולית רכוותי עכ"ל. ופשוט אצלי כי דעתו בזה, כי 'מחה אמה' (צ"ל: תמחה) זכר עמלק' (דב' כה 19) הוא לבדו בשש נקודות. דאי לא הכי, איכא לאקשוויי למה לא הכיז 'מחה אמה' את זכר עמלק, שמוח י"ו (14), דקדים ליה בתורה. אלא צריך לומר דההיא 'זכר' (שמי יו 14) בחמש נקודות איהו, וכ"כ בכל הספרים המדויקים, תו יש לדקדק בדבריו, היכי קאמר: אבל 'זהו לזכר קדשו' בחמש נקודות ולית דכוותי, והא איכא טובא, דתלחא 'לזכר' ניהו שהן בחמש נקודות ככל הספרים המדויקים, הא 'זמרו ליי' חסידיו והודו לזכר קדשו', תהלים למ"ד (5); הכי 'שמחו צדיקים ביי' והודו לזכר קדשו', תהלים צ"ז (12); הגי' 'לזכר עולם יהיה צדיק', תהלים קי"ב (6). ותו הא דקאמר: אבל 'לזכר קדשו' בחמש נקודות ולית דכו', כיוון דהרין ניהו, לא הוה ליה לאשתמוטי ולומי הי מנייהו בחמש נקודות, אי הא דתהלי' לי (5), או הא דתהלי' צ"ז (12). אלא קושטא דמלחא דכוותו בזה, כי 'לזכר' כולהו בחמש נקודות ניהו, והאי 'תמחה' את זכר עמלק' (דב' כה 19) הוא לבדו בשש נקודות, ולית דכוותיה. והא דקאמר: ולית דכוותיה, אלעיל מניה קאי, פי' לית מנהו דכוותיה של 'תמחה' את זכר עמלק' (דב' כה 19) שיהיה בשש נקודות במוחו, אלא כלהו בחמש נקודות. וכוה הוחרו כל הספקות. וכיון כי 'תמחה' את זכר עמלק' (דב' כה 19) הוא לבדו בשש נקודות, נמשך מזה, כי האי 'זכר רב טובך' (תה' קמא 6) הוא בחמש נקודות.

הוא, שהמחלוקת הראשונה נתגלעה בשל ההדרת נוסח התפילה, והיו לה השלכות לגבי נוסח התפילה, כולל מקרה אחד מהתנ"ך: 'זכר רב טובך יביעו' (תה' קמה 7) שבתפילה 'אשרי'; ואילו המחלוקת השנייה אירעה בשל ההדרת נוסח התנ"ך, והיו לה השלכות לגבי ההדרת נוסח התנ"ך: איך לנקד 'זכר עמלק' בשם' יז 14 (ואף שאר 'זכר' שבתנ"ך).²⁷

עשרים וחמש שנה לאחר דברי דובנא, העיר וואלף היידנהיים (1757–1832), בחומש מאור עינים (עם הפירוש 'עין הקורא' ליהב"י,²⁸ רדלהיים 1818), על אותה המחלוקת ביחס ל'זכר עמלק', על הפסוק שמ' יז 14 'זָכַר עֲמֹלֶק' (גרס בפנים בצירה מתחח לזי"ן) הוא כותב:

'זכר', כ"ה בשני כ"י, וגם במ"ג²⁹ של רפ"ו ואחרים, אבל במ"ג של רע"ח, גם בסוגנינו³⁰ 'זכר' בשש נקודות; וכן כתב רד"ק בשרשו: 'תמחה את זכר עמלק' (דב' כה 19) בשש נקודות, אבל 'לזכר קדשו' (תה' ל 5, צו 12), בחמש נקודות, ולית דכוותיה, עכ"ל לפי גירסת הרפוס; אכן בשרשים כ"י אשר לי הוסיף ואמר: כן הוא במקצת ספרים, ובמקצתם כל 'זכר' בחמש נקודות, עכ"ל; גם מחבר דילן (=בעל עין הקורא) פ' (=פרש) כי תצא רשם 'זָכַר עֲמֹלֶק', ונסתרה מסרת הרד"ק.

היידנהיים, בדומה לדובנא, מצביע כאן על שתי מחלוקות:

א. שמ' יז 41 'זָכַר' (הזי"ן בצירה) — 'זָכַר' (הזי"ן בסגול). בדומה לדובנא, היידנהיים קובע, שיש לנקד 'זכר עמלק' בס' שמות בצירה ולא בסגול. כהוכחות הוא מביא: שני

27 לפי פירושו של באזילה את דברי הרד"ק, ראוי היה לנקד כל 'זכר' בתנ"ך בסגול, להוציא 'לזכר קדשו' (תהלים). כרם באזילה לא נהג ככה. אפילו בשמ' יז 14 הוא ניקד 'זכר' הזי"ן בצירה, ובניגוד לרביו בקובץ הכרעותיו, וכפי שהעיר שלמה דובנא.

28 יקותיאל הנקדן בן יהודה, כנראה בן המחצית הראשונה של המאה ה"ג. חיבורו, 'עין הקורא', רן בענייני ניקוד, טעמים ונעיות בתורה, ונרפס בחומש מאור עינים, ההריו ר' היידנהיים, רדלהיים תקע"ח–תקפ"א/1818–1821. כן רן המחבר באיכה ובאסתר (האחרון נרפס בתוך: סדר ימי הפורים, ההדירו ר' היידנהיים, רדלהיים תקפ"ה; ושם גם כוחרת נפרדת: 'מגלת אסתר מאירת עינים'). כפי שהוא כותב בהקדמתו לחיבורו (נרפסה בחלקה ע"י היידנהיים, בחומש מאור עינים, כתחילת הכרך של ס' בראשית), הוא סמך על ספרי מסורה, ספרי דקדוק (חיג', מרון = ג'נאח, הפרחון), ושישה כתיב"ד ספרדיים (שם, עמ' V). ראה י"יבין, מבוא למסורה הטברנית, אקדמון: ירושלים תשל"ב, עמ' 102. החלק של המבוא שהביא היידנהיים מבוסס על כ"י Ox. 1448, שאינו שלם; ראה י"ח גומפרץ, 'שער המתיגות לר' יהב"י', לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 37 הערה 1. החיבור כשלמותו, לרבות המבוא כשלמותו, נמצא בסוף כ"י B.M. Add. 19,766, שנשלם בשנת 1396 (גומפרץ, שם, עמ' 37). על-פי כ"י אחרון זה ההדיר גומפרץ את שער המתיגות שמתוך ההקדמה ליהב"י, בצירוף מבוא (גומפרץ, שם, עמ' 36–47, 137–146; השווה ייבין, שם). ועל פי כ"י זה ההדיר א' אלדר את הפרק על ההטעמה, בצירוף מבוא: לשוננו מ (תשל"ו), עמ' 197–215; מא (תשל"ז), עמ' 205–215; מסורת הקריאה (תשל"ט; להלן, הערה 100), עמ' 191–196. במקראות גדולות.

30 תנ"ך, שונציו רמ"ח/1488.

כתבי־יד (ללא תאריכים), מקראות גדולות מהדורת ויניציאה רפ"ו/1525 ועוד. אלא שהיידנהיים מציין שבתנ"ך שונצינו 1488, וכן במקראות גדולות רע"ז/1517 זכר עמלק מנוקדת בס' שמות בסגול. היידנהיים גם הכיח את דברי רד"ק בס' השרשים לפי נוסח הדפוס (והוא הנוסח שציטט רובנא), כעדות לדעה שיש לנקד בסגול (בס' שמות). מכאן, שהיידנהיים פירש את דברי רד"ק, בניגוד לדובנא ולבעל שערי תפלה (וכרומה לר"ח באזילה ור' שבתי סופר), שכוונתו היא, שכל 'זכר' מנוקדת בסגול (לרובו בס' שמות). וזאת להוציא המקרה של 'לזכר' בס' תהלים, המנוקדת בצירה.

ב. דב' כה 19 'זכר' (הזי"ן בצירה) — 'זכר' (הזי"ן בסגול). מדברי היידנהיים משתמע, שדעתו היא, שיש לנקד 'זכר' בצירה. ראייה לכך הם דברי בעל עין הקורא, שכתב בס' דברים (בתוך חומש מאור עינים, רדלהיים 1821): 'זכר', היינו הזי"ן בצירה. באשר לדברי רד"ק בס' השרשים (ועליהם כבר דן רובנא, בעקבות ר"ח באזילה ובעל שערי תפלה), היידנהיים מציין, שלמעשה יש שתי נוסחאות בדברי רד"ק: הנוסח הקצר, בדפוס (והוא שציטט רובנא); והנוסח המורחב, בכתבי־יד שהיה ברשותו של היידנהיים.³¹ לפי הנוסח הקצר, רד"ק מציין, שיש לנקד 'זכר' (דב' כה 19) בסגול (וכן יש לנקד כל מקרה של 'זכר', להוציא המקרה שבתהלים). לפי הנוסח המורחב, רד"ק עצמו מצביע על מחלוקת בניקוד המילה 'זכר': יש בכתבי־יד המנקדים 'זכר' (דב' כה 19) בסגול (וכן כל שאר המקרים של 'זכר', להוציא המקרה כההלים) — כך לפי דעת היידנהיים, ויש המנקדים אותה (וכן כל שאר המקרים של 'זכר') בצירה.

ראוי להוסיף כאן, שבדיקה נוספת גילתה, שכתבי־היד הקדומים של ס' השרשים שומרים שתי נוסחאות בדברי הרד"ק לשורש זכ"ר, ואף הדפוסים שומרים אותן שתי הנוסחאות (וליתר דיוק: הדפוסים שומרים שלוש נוסחאות, ראה להלן). אלא שאין כלל איזון בין הערים ביחס לשתי הנוסחאות. כך, בבדיקה של 21 כתבי־יד של ס' השרשים, שרובם (13) מתוארכים במפורש, משנת 1278 ועד לשנת 1394 (ומיעוטם, ללא תאריך, הם בעיקר מן המאות י"ד–ט"ו), מצאנו את הנוסח המורחב בכמעט כל כתבי־יד (18

31 חוקר אחר, שאף הוא הזכיר את הנוסח המורחב בס' שרשים לרד"ק, עפ"י כתבי־יד שראה בגרמניה, היה הבעלים של חזרה עם הביאור של משה מנדלסון ועם 'תקן סופרים' לר' שלמה דובנא, כרליץ 1783, עותק 3 שבספרייה הלאומית בירושלים. שם, בכרך שני, שם' יז 14, כתב הבעלים סימן לאחר המילים זלית כוותיה, עכ"ל (שבדברי דובנא על אחר), והוסיף מולו בגיליון את ההערה הבאה, ב'כתבי־יד רש"י יפה: ובספר השרשים כ"י שראיתי בפפ"ר מ' אצל הבחור כה' וואלף האדנה, ראיתי שמוסיף בו ז"ל, 'כן הוא במקצת ספרים, ובמקצת ספרים בחמש נקודות, ובחוספת מם 'מוכרת' וכו': וכן מצאתי בספ' כ"י על קלף במין אצל ה' אייזק שוייך, אחר 'כוותיה': 'כן הוא (רווח) הספר [] , ובמקצת הספרים כל זכר בחמש נקודות ובחוספת מם 'מוכרת' וכו' (וכן חקן הבעלים שם בדברי דובנא: שרש מתח' וכו'). ונראה שהבעלים של עותק זה אינו אלא שלמה דובנא עצמו! שהרי בעותק 3, בתחילת הכרך של ס' שמות, וכן בתחילת הכרך של ס' בראשית, שמו של דובנא רשום בכתבי־יד, ככתיבה מרובעת: 'שלמה מדובנא' (כשאר הכרכים של העותק חסרים עמוד השער והעמוד שלאחריו). לשון אחר, דובנא עמד על חילופי הנוסח בס' השרשים לרד"ק לאחר שיצא 'תקן סופרים' שלו לאור (1783), ולפני שנפטר (1813), היינו, כבר לפני דברי היידנהיים (1818).

מתוך 21, כולל 12 מחוך ה־13 המתוארכים).³² בשני כתבי־יד (אחד משנת 1322 ואחד מן המאה הי"ג-י"ד)³³ מצאנו נוסח קצר יותר, שבו דברי רד"ק מסיימים: 'אבל ילזכר קרשו' בחמש נקודות', ללא המילים: 'ולית כותיה' (וכן ללא המילים שלאחריו: 'כן הוא במקצת ספרים' וכו'). העיון מראה, שנוסח קצר זה הוא פרי טעות מעתיקים של קפיצת העין על־פי הדומות (דילוג מן: 'לזכר קרשו בחמש נקודות', אל: 'ובמקצת ספרים כל זכר בחמש נקודות', וכתוצאה מכך חסר כל הנוסח שבין 'בחמש נקודות' הראשון לבין 'בחמש נקודות' השני). רק בכתבי־יד אחד מבין אלה שברקנו, כ"י הסמינר התיאולוגי היהודי באמריקה 2933 (לב ע"ב), מצאנו את הנוסח הקצר שצוטט על־ידי ש"ז מהענא, באזילה, דובנא, והידנהיים (על־פי דפוסים); היינו שם סיים רד"ק במילים: 'ולית כותיה'. ברט כתבי־יד תימני זה הוא מאוחר, מן המאה הי"ח, וכנראה הושפע מן הדפוסים (ראה בסמוך).³⁴

בדיקת הדפוסים הראשונים של ס' השרשים גילתה את שתי האפשרויות בנוסח רד"ק שמצאנו בכתבי־היד הקדומים, ואף גילתה אפשרות נוספת: אלא שהפעם האזיון בין העדויות אינו דומה לזה שבכתבי־היד. הנוסח המורחב דלעיל שבס' השרשים, הרווח בכתבי־היד, נמצא רק בשני דפוסים: דפוס שונצינו, נמולי רנ"א/1491 ודפוס קושטנרניה רע"ג/1513. הנוסח הקצר יותר (שמקורו בטעות מעתיקים, בשל קפיצת העין), הנדיר

32 אלה כתבי־היד שמצאנו בהם את הנוסח המורחב בדברי הרד"ק, בשורש וכו': (א) 12 כתבי־יד מתוארכים: בודליאנה 2391, עמ' 51א (שנת 1278, היינו, כארבעים שנה לאחר התאריך המשוער של פטירת רד"ק); פדואה, סמינארי 210 (1286); פריס 1233, עמ' 56א (1292); פרמא 738 (1316); המבורג 106, עמ' 52א (1327); פרמא 791, עמ' 52א-ב (1354); נפולי 6, עמ' 78א (1354); פריס 1234, עמ' 48א (1383); פרמא 1075, (1384); אנגליקה 66, עמ' 17ב (1384); לונדון 962 (1384); פרמא 926, (1394). (ב) 6 כתבי־יד ללא תאריך מפורש: קונטנוה 208, עמ' 77 (מאה י"ד-ט"ו); המבורג 270, עמ' 365; מינכן 420, עמ' 22ב; הסמינר התיאולוגי היהודי באמריקה 2932, עמ' 48ב (מאה ט"ו); הסמינר הגיל 2996, עמ' 39א (מאה ט"ו); קונטנוה 206, עמ' 36א (מאה ט"ו-י"ז). כל כתבי־היד של ס' השרשים נבדקו עפ"י חלומיהם שבמכון לתצלומי כתבי־היד העבריים בירושלים, להוציא כתבי־היד שבסמינר, שנבדקו במקור. יצוין, שבכ"י פדואה (1286) ובכ"י פריס 1234 (1383) ישנו חילוף נוסח, שאינו אלא טעות: 'אבל ילזכר קרשו' בחמש נקודות וכותיה, ... במקום: 'ולית כותיה'. ושמה נוסח אחרון זה הוא ניסיון מכון לחקן את הנוסח הקשה: 'ולית כותיה' שברד"ק (שהרי יש שני מקומות בתהלים שבהם כתוב 'לזכר קרשו') ור"ל: 'לזכור קרשו' (הראשון = תה"ל 5) הוא בחמש נקודות, וכן המקרה הדומה לו (תה"ל צו 12) אף הוא בחמש נקודות (או ר"ל: ודומה לו בחמש נקודות כל שאר המקרים של 'זכר'). מכל מקום, אין זו דרך הציון שבה משתמשים בעלי המסורה כדי להעיד על תופעות כאלה. שהרי במקרה הראשון הם היו מציינים: 'לזכר קרשו' — ב (=כציה); ובמקרה האחרון הם היו מציינים: 'חמחה את זכר עמלק' — ל (=כסגול).

33 כ"י פרמא 1101 (אשכנז, 1322); כ"י בודליאנה 1481, עמ' 36א (מאה י"ג-י"ד).

34 אפשר שהנוסח הקצר, המסיים 'ולית כותיה', יימצא בכתבי־יד (מאוחרים) נוספים של ס' השרשים. מכל־מקום, כיוון שכתבי־היד של ס' השרשים רבים (מניינו למעלה מששים כתבי־יד שלא בדקנו), התרכזנו בעיקר בכתבי־היד הקדומים המתוארכים (עז לסוף המאה הי"ד). כמרבין, הוספנו מרגם קטן של כתבי־יד מן המאות י"ד-ט"ו-ט"ז/י"ז.

בכתביהיד, נמצא בשלושה דפוסים: דפוס [רומא לפני 1480], דפוס גנונהויזר, נפולי ר"ן/1490 ודפוס שונצינו, סלוניקי רצ"ב/1532 לערך. ואילו הנוסח הקצר שכס' השרשים (המסיים 'ולית כותיה'), שצוטט על-ידי החוקרים ושאינו קיים בכתביהיד הקדומים שבדקנו, נמצא בשני דפוסים: דפוס כומברג, ויניציאה ש"ו/1546 ודפוס יושתניאן, ויניציאה ש"ז/1547, (הכולל את נימוקי אליהו בחור). דפוס ויניציאה הפכו להיות הדפוסים הנפוצים של ס' השרשים עד למאה ה"ט, ועל כן החוקרים דאו (כגון רובנא והיידנהיים) ציטטו את דברי הרד"ק ביחס ל'זכר' על-פי הנוסח הקצר שכדפוסים אלו. במאה ה"יט, חזרו והדפיסו ביונטל ולברכט את הנוסח המורחב בס' השרשים מהדורתם, ברלין 1847. מהדורה זו היא הנפוצה היום.³⁵

לאחר דברי רובנא (1783) ושנתיים לפני דברי היידנהיים (1818) הוכן לדפוס ספר הלכה, מעשה רב, ליששכר בער ב"ר תנחום מווילנא (כסלו חקע"ז/דצמבר 1816), המחאר את מנהגי הגר"א, הגאון ר' אליהו מווילנא (1720–1797).³⁶ משום מה, הספר

35 מהדורה זו גם יצאה בדפוס צילום, ירושלים תשכ"ז/1967. בעקבות מהדורה זו, החוקרים שכדורות האחרונים, כגון ראטה וברויאר, מצטטים את דברי הרד"ק על-פי הנוסח המורחב. השווה ברויאר (לעיל, הערה 4), עמ' לו, בעקבות מ' ראטה (ראה ברויאר, שם, עמ' לו), המוכיר את הרד"ק רק לפי הנוסח המורחב. ואין הוא עומד שם על הקשיים שכלשון הרד"ק. בעניין 'לית כותיה' (ראה לעיל בפנים, על-ידי הערה 15). פירושו של ברויאר (שם) את דברי רד"ק מתאים, למעשה, לדעתם של ר' שבתי סופר, באזילה והיידנהיים — 'לית כותיה' שייכת לנאמר ביחס ל'זכר' בתהלים בצירה, ועל-כן שאר המקרים של 'זכר' מנוקדים בסגול. נוסף, שכל הדפוסים הראשונים של ס' השרשים נברקו בספרייה הלאומית בירושלים, להוציא דפוס רומא לפני 1480, וקושטנדינה רע"ג, שנבדקו כמכון שוקן בירושלים.

36 על הגר"א ראה: *Encyclopaedia Judaica* VI, pp. 651–658. על ר' יששכר בער ב"ר תנחום ראה: מעשה רב, מהדורת מ' זלושינסקי, ירושלים תשמ"ז, במבוא, עמ' ז (פרטים ללא ציון מקורות). [יצוין, שעל גבי הכריכה של מהדורה זו הספר מכונה: מעשה רב השלם; ברם בשער הספר הוא מכונה: מעשה רב]. על כסלו חקע"ז/דצמבר 1816 כתארין הכנה הספר לדפוס: כמעשה רב, מהדורת ווילנא והורדנא 1832 (שהיא הדפוס הראשון של הספר). מרדכי ב"ר יששכר בער, בנו של המחבר, כותב ב'דברי מרדכי' שבסוף הספר, עמ' 57: 'הנהגות אלו אשר נקראו בשם ס' מעשה רב ערובים ושמונים כיון אבא מארי הרב הג' ג"י זה רבות בשנים. ובשנת חקע"ז לפ"ק עלה על רוחו לתתם לבית הדפוס, וגולה אליהם קונטרס אחרון מתדושו בדברי הפוסקים ..., ושוכ ניחם על הרב, ונשארו טמונים באהלו וחדרי משכיתו. ולאשר הרבה מיראי ה' וחושבי שמו אשר שמעו שמעם ודבקה נפשם כהנהגות אלו חלו פניו להעתיקם ולא מנע מהם, ובסבת הסופרים המעתיקים אשר נחשו וישימו העתקות בכליהם מאלה נתפשטו ונפוצו על פני כל הארץ ביופיים ושבושים הרבה, ולהסיר המכשלה צוה עלי אבא לתת אותם בדפוס בשלמותם ואמיתתן ומבלי הקונטרס אחרון. הקטע צוטט לאחרונה (עם שינויים קלים) ע"י זלושינסקי, במבוא למעשה רב, מהדורתו, עמ' ח. נוסף לדבריו המפורשים של בן המחבר ביחס לתארין הספר (חקע"ז), ישנן שלוש הסכמות קדומות בראש מהדורת 1832, ושתיים מהן מתארכות במפורש, כסלו חקע"ז: ר' אברהם אבלי ב"ר אברהם שלמה ור' שלמה צבי הירש ב"ר צמח תחמל על הראשונה (יר כסליו), ור' אברהם הנציג חתם על השנייה (יט כסליו). ההסכמה הראשונה מבין השלוש, ללא תאריך, נחתמה על-ידי ר' חיים מוולאדין (שנפטר בשנת 1821), וסביר

יצא לאור לראשונה רק חמש-עשרה שנה לאחר מכן, וזאת עם כמה חיקונים במבוא ובהערותיו של המחבר (ווילנא והורדנא 1832). בשנה שלאחר מכן יצאה לאור מהדורה של הספר ללא החיקונים הנ"ל (למברג 1833); היינו, מהדורת 1833 משקפת גירסה קדומה יותר של הספר (כנראה הדומה לנוסח של שנת 1816).³⁷ מהדורת 1833 נדפסה פעם שנייה, עם תאריך מזויף כשער הספר: Zolkiew 1808.³⁸ אותו הנוסח (כולל השער) גם נמצא בכחב"ד המבורג, לוי 119, שנעתק בלונדון בשנת 1829 על-ידי סופר מצפת.³⁹ בנוסח של הגירסה הקדומה של החיבור (שנדפסה בשנת 1833) כותב המחבר, ס' קלג (ט ע"ב): 'ז"פ זכור היה קורא בעצמו הפרשה בתורה, וקורא 'זָכָר' (רכ' כה 19) בסגול תחת ה"ז'. ברם מיד הוסיף המחבר כסוגריים: 'א"ה (=אמר המחבר/המגיה) כן העירו

להניח, שגם היא משנת תקע"ו/1816, בדומה לשאר ההסכמות. וכך הסיק זלושינסקי, שם, עמ' ח. עוד יצוין, שר' אברהם אבלי כתב הסכמה שנייה, הפעם מתאריך 1832 (כ' ניסן תקצ"ב), ואף היא בראש מהדורת 1832.

37 על הברל אחד שבין המבוא במהדורת 1832 לבין המבוא של מהדורת 1833 עמד זלושינסקי, כמבוא שהוסיף למעשה רב (לעיל, הערה 36), עמ' ז. ושם, עמ' ח, עמד בקצרה על קדמותה של מהדורת 1833. לדוגמא של שינוי בהערותיו של ר' יששכר בער (שנקראו במהדורות מאוחרות יותר: 'פועל' שכ"ר), ראה ההערה הארוכה שהוסיף לס' קלג במהדורת 1832, החסרה במהדורת 1833. כמובן כפי שנראה בפנים, ס' קלג שבמהדורת 1833 נחלק לשניים במהדורות 1832 (ס' קלג, ס' קלד), וזאת כנראה כדי לסדר ברפוס את ההערה הארוכה הנ"ל שהוסיף לס' קלג. עוד יצוין, שבמהדורת 1833 מספר הסימנים הוא רמ"ז, ואילו במהדורת 1832 המספר הוא ר"נ.

38 על זיוף התאריך 1808 שבדפוס Zolkiew העיר זלושינסקי (לעיל, הערה 36), עמ' ח. הזיוף ברור מהתאריכים שלמרנו מתוך מהדורת 1832, שכן הספר הוכן לדפוס לראשונה רק בשנת 1816 (ראה לעיל, הערה 36). דפוס Zolkiew מבוסס על מהדורת למברג 1833 (זלושינסקי, שם), ואף סידור הרפים זהה, להוציא דפי המבוא ושלושת הסימנים הראשונים.

39 את כתב-היד ברקנו במכון לתצלומי כתבי-היד העבריים שבירושלים. בסוף מעשה רב, מהדורת זלושינסקי (לעיל, הערה 36), לאחר עמ' רעז, ישנו צילום של כתב-יד זה, לרבות השער. אלא, שמשום מה, הושמטה ההקדמה של ר' יששכר בער הנמצאת בכתב-היד. כמובן, זלושינסקי סידר את הרפים בתצלום בצורה קצת שונה מכתב-היד: בכל עמוד (וכו שני טורים) של התצלום במהדורת זלושינסקי יש למעשה ארבעה מהעמודים שבכתב-היד (כדי לבצע זאת, מילת השימור שכתחתית העמוד נשמטה מרי פעם בתצלום של זלושינסקי; הוא השאיר את מילת השימור רק לאחר כל ארבעה עמודים). כמובן הוא השמיט את המספור של העמודים שבכתב-היד (שם כל דף ממוספר, וההנהגות עצמן מתחילות בדף 6). עליפי הנאמר כאן, יש לתקן במקצת את דברי זלושינסקי במבואו, עמ' ח, שם כתב על כתב-היד: 'זהו מצולם במלואו לקמן בסוף הספר'. כמובן, משום מה הוא כינה בטעות את כתב-היד: 'כת"י אמסטרדם'. והלא מה שכתוב במפורש כשער, המצולם במהדורת זלושינסקי הוא: 'נכתב בעיר לונדון (ז' יע"א, כ"י הרבנו מו"ה שרגא פייבל, סופר סתם מצי"ה צפת חוב"ב, כמ"ש באותיות אמשטרדם, בשנת מנהיג קדוש ה' וגאון לפ"ק' (מה שנמצא בהמשך תצלום זלושינסקי, בבחיבה אחרת: 'תקפ"ט'), אינו בכתב-היד, אלא ניתוסף לצורך מהדורת זלושינסקי, והוא הבהרת התאריך). כלומר, כתב-היד נכתב בלונדון באותיות הדומות לאלה הנמצאות בדפוס אמשטרדם; ואין לכוונת כתב-יד עפ"י הציון בספרייה שבה הוא נמצא: במקרה שלנו: כ"י המבורג, לוי 119.

רבים וכן שלמים, אפס מהגאון מוה' חיים מוולאזין נ"י שמעתי, שכמדומה לו שקרא (=הגר"א) בחומש [צ"ל: בחמש] נקרות (= בצירה) 'זכר'. לשון אחר, יש כאן מחלוקת בין תלמידי הגר"א ביחס לדעת הגר"א בעניין ניקוד וקריאת 'זכר עמלק' בפרשת זכור (רב' כה 19). המחבר מציין ששמע מפי ר' חיים מוולאזין (1749–1821), "תלמידו המובהק של הגר"א, שנדמה לו ששמע את הגר"א קורא בצירה; ואילו תלמידים רבים אחרים העידו, ששמעו קריאה בסגול.

בנוסף של הגירסה השנייה של מעשה רב, הדברים מחריפים במקצת. שם, בראש המהדורה, ווילנא והורדנא קצ"ב/1832, נדפס מכתב מאת ר' חיים מוולאזין, ובו הוא כותב: "...ואשר לקרות בפ' זכור 'זכר' בשש נקודות, אני שמעתי מפה קדוש שקרא בחמש נקודות, ולא ידעתי אם השומעים שמעו וטעו לומר בשש נקודות, או אולי בזקנתו חזר בו, ויחזיר נא לעמוד בזה על האמת...". לאמור, אין כאן לשון של היסוס ביחס למה ששמע ר' חיים (בניגוד להערת המחבר שלעיל במהדורה הראשונה), אלא קביעה ברורה. ור' חיים מהסס לגבי העדות השנייה: האם טעו השומעים, או האם שינה הגר"א את דעתו. ונחה בפנים הספר מפריד המחבר את ס' קלג הישן לשניים: ס' קלג, עמ' 35 — 'זכר זכור קורא בעצמו הפרשה בחורה'; ס' קלד, עמ' 37 — 'כשהוא קורא פ' זכור קורא 'זכר' בסגול תחת הוי"ו, ושוכ באה הערת המחבר, אבל הפעם בניסוח קצת אחר: 'א"ה כן העידו רבים וכן שלימים, אפס הגאון מוהר"ח נר"ו מוולאזין אומר ששמע מפה קדוש, שקרא בחמש נקודות 'זכר', ואולי בזקנתו חזר בו. ואנחנו שמענו בעוד חיים חיונו ואחר פטירתו לחיי ע"ה, מכל העומדים לפניו, שקרא בשש נקודות, וראי נחתרשה הלכה אצלו בזקנתו כדברי הרב'. כלומר, לאור המכתב המפורש של ר' חיים (שאני מאותר מכסלו תקע"ז, דצמבר 1816, אותו תאריך של שתי ההסכמות הקדומות האחרות שנדפסו בראש מהדורת 1832, יחד עם הסכמה מחודשת משנת 1832; שהרי ר' חיים נפטר בשנת 1821), המחבר מוסר את דעת ר' חיים ('זכר' בצירה) ללא כל לשון של היסוס. כמובן, המחבר פותר את הסתירה בין שתי העדויות (צירה-סגול) על-פי אחת האפשרויות שהעלה ר' חיים: הגר"א שינה את דעתו בקריאת 'זכר'; תחילה קרא בצירה (וזה מה ששמע ר' חיים), ובסוף ימיו קרא בסגול (העדים האחרים).

ראוי לעמוד פה על מנהג נוסף שהובא במעשה רב, בשם הגר"א, ושלא ציינו אותו החוקרים שדנו בבעיית 'זכר עמלק', ואף בעל מעשה רב לא הפנה אליו בדבריו על המחלוקת ביחס לדעתו של הגר"א ב'זכר עמלק'. במעשה רב, ס' כח, נאמר: 'באשרי — 'זכר רב טובך' (תה' קמה 7), ב' סגלין'.⁴⁰ לאמור, לדעת בעל מעשה רב, הגר"א הגה 'זכר' הזי"ן בסגול כחפילת 'אשרי'. ראשית כול יש לשים לב, שהפעם, בניגוד למקרה של 'זכר

40 ראה עליו: Encyclopaedia Judaica XIV, pp. 218–219.

41 מעשה רב, ס' כח, מהדורת 1833, ה' ע"ב; מהדורת 1832, עמ' 22. הפנה בקיצור למקור זה, רייף (לעיל, הערה 16), עמ' 231, הערה 178. כמובן, זלושינסקי, במעשה רב, מהדורתו (לעיל, הערה 36), בהערותיו לס' כח (על 'זכר' באשרי), עמ' זו הערה ב, הפנה לדברי הגר"א בס' קלד (על 'זכר עמלק'). וראה גם לאחרונה, י"ש שפיגל, מגדים יא (תש"ן), עמ' 115.

עמלק, ר' חיים מוולאז'ין אינו מציין ששמע את הגר"א הוגה 'זכר' בצירה⁴² מכל מקום, אין זו ראייה חותכת, שר' חיים הכיר מנהג זה; שהרי במכתבו בראש מהדורת 1832 הוא מציין: 'ואשר שאל אם ההנהגות מכוונים, מהם לא ידעתי כלל, ואשר ידעתי מכוונים הם, זולת אשר כתב...'. לשון אחר, אין אנו יודעים, אלו היו המנהגים שר' חיים לא הכיר כלל, ואפשר שהמנהג שלעיל נמנה ביניהם.

ואף אם נניח, שלפנינו אחד ממנהגי הגר"א, ראוי לשאול: מניין לו ניקוד זה? האם הוא קשור למנהג הגר"א בעניין ניקודו של 'זכר עמלק'? על כך יש להשיב, שהגר"א הושפע, כנראה, מהניקוד שבחלק מהסידורים בני זמנו (כזכור, הגר"א חי בשנים: 1720–1797). כך למשל ראינו לעיל, ש'זכר' בסגול הייתה שיטת הניקוד בסידור שההדיר ר' עזריאל מוילנא וכנו ר' אליהו (1704, 1713, 1721), בעקבות ר' שבתי סופר. נוסף לכך, אפשר שבשלב מסוים הלך הגר"א ובדק את דפוסי התנ"ך שלפניו, ואף את דברי הרד"ק שברפוסים⁴³ (כזכור, עד המאה ה"ט רפוסים ויניציאה של ס' השרשים היו הנפוצים, היינו, הנוסח הקצר של דברי הרד"ק, המסיים: 'ולית כותיה'). הגר"א מגיע למסקנה, בדומה לר' שבתי סופר ור"ח באוילה (ולאחר מכן היידנהיים), שפירוש דברי הרד"ק הוא, 'ולית כותיה' שייכת למילים הסמוכות לה: 'לזכר קדשו בחמש נקודות'. מכאן הוא בא למסקנה, שבכל שאר המקרים של 'זכר' יש לנקד את הוי"ן בסגול, היינו, לרבות 'זכר עמלק' (דכ' כה 19) שהזכיר רד"ק במפורש וכן 'זכר רב טובך יביעו' (תה' קמה 7) שכחפילת 'אשרי'. על כן הוא הגה 'זכר' בתפילת 'אשרי' ובפרשת

42 ראו לעמוד כאן על עדות הנמצאת במהדורה מיוחדת של מעשה רב, השונה משתי המהדורות האחרות: חוספת מעשה רב, ירושלים שש"ו/1896. מהדורה זו, פרי ידי ר' אלעזר לנרא ב"ר יעקב משה ב"ר אברהם בן הגר"א, מקורו בשנת 1828, כפי שציין המו"ל, ר' אליהו ב"ר אלעזר לנרא, בנו של המחבר (בראש הספר: 'הצעת המו"ל'): 'כמצאי כאמתחת ספרי מר אבי המנוח ה' הצדיק ר' אליעזר (:) בהרה"ג ר' יעקב משה זצ"ל את הספר מעשה רב כתי' ידי אבי עט"ר המנוח ז"ל, הכתוב בשנת לפטר "בו יתקע" (=חקפ"ח), ר' שנים קודם זאת לאור עולם המע"ר הראשון, ובו הוספת (:) כתוב על הגליון, גרגרים אחרים הנקובים בשם חוספת מעשה רב, מה ששמע מהרב הגאון ר' יעקב כהנא זצוק"ל כשהמח"ס גאון יעקב, חתן הגאון ר' אברהם אחי (:) מרנא הגר"א זצוק"ל' (הקטע צוטט ללא דיוק עליידי ולושינסקי [לעיל, הערה 36], עמ' ט; גם המשך הציטוט, שם, אינו מדויק). מבין הערות אלו שהוסיף ר' אלעזר ב"ר יעקב משה על-פי מה ששמע מפ"ר יעקב כהנא, אנו מוצאים את ההערה הבאה לס' כח, ביחס להגיית 'זכר' ב'אשרי' כב' סגולין (חוספת מעשה רב, ב' ע"א, הערה ח; והובאה לאחרונה במהדורת ולושינסקי, עמ' נו): 'אבל הגר"א אמר ששמע מפיו הקדוש בפירוש זכר בצירה'. לאמור, לפי מקור זה, החזור לשנת 1828 (שבע שנים לאחר פטירת ר' חיים מוולאז'ין), ר' אלעזר העיד שר' יעקב כהנא העיד שר' חיים מוולאז'ין העיד שהגר"א הגה 'זכר' גם ב'אשרי' כו"ן צריה, תודתי לפרופ' ד' שפרבר שהעירני על דברים אלה המיוחסים לר' חיים; וצוין להם לאחרונה, שפיגל (לעיל, הערה 41), עמ' 115. נוסף, שערות זו היא מסופקת בעינינו. שהרי, כפי שראינו לעיל, ר' חיים כתב מכתב מפורש לר' יששכר כער (כנראה בשנת 1816), ושם העלה ספקותיו לגבי ההנהגות שזכרו במעשה רב. שם גם העיר עדות סותרת ביחס לגר"א והגיית 'זכר עמלק', אבל לא העיר עדות סותרת לגבי 'זכר' שב'אשרי'. לכן קשה להניח, שהעדות הנ"ל לגבי 'אשרי' מהימנה.

'זכור' הווי"ן בסגול. לפי הסבר זה, אפשר שהגר"א הגיע למסקנתו בשני שלבים. תחילה לפי נוסח התפילה הנדפס, ובזמן ההוא 'דייק' רק בעניין 'זכר' שבתפילת 'אשרי', ועדיין לא 'דייק' בעניין 'זכר עמלק' והגה אותו בצירה (כדברי ר' חיים מוולאז'ין). אך מאוחר יותר 'דייק' בעניין 'זכר עמלק' על-פי דברי רד"ק הנדפס, ואז הגה את הווי"ן בסגול (כדברי שאר העדים); ודברי רד"ק נמצאו מתאימים לפי פירושו הגר"א גם לניקוד של 'זכר' בתפילת 'אשרי' היינו, הווי"ן בסגול.⁴³

ראיה מפורשת לשיחזורנו ביחס לקשר שבין הכרעות הגר"א בעניין 'זכר' ב'אשרי' ובפרשת 'זכור' מצאנו בדברי הגר"א עצמו במקום אחר. בתוך דיוקים בנוסחי התפילה והברכות מהגאון ר"א ז"ל, אנחנו מוצאים את ההערה הבאה: 'עבתהלה לדור' (= 'אשרי') — 'זכר רב טובך' בסגול תחת הווי"ן, כדעת הרד"ק, וכן בפרשת זכור 'את זכר (עמלק) וגו'.'⁴⁴ היינו, מכאן ברור, שהגר"א עיין ברד"ק בסי' השרשים, ערך 'זכר', ופירש את דבריו בדומה לר' שבתי סופר והיידנהיים, שיש לנקד 'זכר' תמיד הווי"ן בסגול (להוציא המקרה של 'לזכר קדשו'); על כן קבע הגר"א, שיש להגות 'זכר' הווי"ן בסגול ב'אשרי' ובפרשת 'זכור'.

כעשרים וחמש שנה לאחר הדפסת הגירסה השנייה של מעשה רב (1832), יצאה לאור מהדורה של תורה עם תרגומים, פירושים, מנחת שי ומסורה קטנה (ווין תרי"ט/1859). מהדורה זו יצאה לאור מספר פעמים לאחר מכן, כגון לאחרונה כחלק התורה, במקראות גדולות (מהדורת שוקן, ירושלים תרצ"ז/1937), וכן במהדורות מצולמות מוקטנות (כגון ירושלים תשל"א/1971). המהדיר, ר' שלמה זלמן נעטטער מירושלים, מעיר בהקדמתו בראש סי' בראשית, שבמהדורה זו הוא תיקן את המסורה הקטנה הנדפסת בדפוסים, וזאת על-פי 'תקון סופרים' לר' שלמה דובנא ועל-פי החומש עין הקורא לר' וואלף היידנהיים, ש'הביא כמה מסורות לחקן'. המהדיר מציין, שהוא גם השתמש במסורה הגדולה ובקונקורדנציה לצורך תיקון זה.⁴⁵ לשון אחר, המסורה הקטנה במהדורה זו, היא יצירה

43 יש לציין, אם עדותו של ר' יעקב כהנא אותנטית (שהביא ר' אלעזר לנרא בשנת 1828 ונדרפסה בשנת 1896), שאמנם ר' חיים מוולאז'ין שמע את הגר"א אומר 'זכר' בצירה ב'אשרי' (לעיל, הערה 42; ועיין שם לגבי הבעייתיות בעדות זו), אז יש לומר, שבתחילה הגר"א הגה את 'זכר' הווי"ן בצירה ב'אשרי' ובפרשת 'זכור'. ואילו לאור סידורי התפילה, ובמיוחד לאור דברי הרד"ק, הוא שינה את ההגייה בשני המקרים ל'זכר' הווי"ן בסגול.

44 דיוקי הגר"א נדפסו במהדורות המקובלות של השולחן ערוך, אורח חיים, סוף חלק א', לאחר סי' רמא (לדוגמא, מהדורת פאר החורה, ירושלים תשכ"א, ר"צ של למברג תרנ"ג). הפנה בקיצור למקור זה ולרשימות, מעשה רב, מהדורתו (לעיל, הערה 36), בהערותיו לסי' כח (על 'זכר' ב'אשרי'), עמ' נז הערה ב.

45 שי' נעטטער, 'זכר אל הקורא!', בתוך, חומש עם שלשה תרגומים, ופירוש רש"י, תולדות אהרן, ובעל הטורים, מסורה קטנה, ומנחת שי, ווין תרי"ט, ר"צ שוקן: תל-אביב תרצ"ז, בתחילת המהדורה, לפני סי' בראשית: 'המסורה הקטנה אשר היא כמעט ככל החומשים הגדולים ... התחכמתי לחקן המסורה ע"פ חיקון סופרים מרשיד (=מר' שלמה דובנא), וג"כ מהחומש עין הקורא מהרב ר"ה (= ר' וואלף היידנהיים), אשר הביא כמה מסורות לחקן, וגם מסורה הגרולה בעזורי, ולא די לי בזה, אם לא היה החפוש בקאנקארדנצא בעזורי, לא הייתי בא לידי תיקון, וכהיום הכיטו וראו על המסורה אשר מחוקן היא, ובנקל להקורא למצא המצוי עליי'.

תדשה של המהדיר, המבוססת על המסורה הקטנה המצויה בדפוסים שקדמו לו, בצירוף תיקונים ממקורות שונים.

בעניין המילה 'זכר' מעיר המהדיר שתי הערות במסורה הקטנה:

- א. שם' י' 14 ('זכר עמלק') — 'זכר' [הזיין] בצירי' ולא בסגול' [ל];
- ב. דב' כה 19 ('זכר עמלק') — 'זכר', בשש נקודות, וכמ"ש ובת"ס הזיין בצירי'. לשון אחר, במקרה הראשון המהדיר קובע, שיש לנקד 'זכר' בצירה, ולא בסגול. הערה זו הקיף בסוגריים, כנראה כדי לציין שזו הכרעתו ולא לשון המסורה. בהכרעה זו הלך המהדיר בעקבות דובנא והיידנהיים. במקרה השני הוא מציין תחילה שיש לנקד 'זכר' בסגול (ללא ציון מקור), אלא שהוא מוסיף, שלפי בעל מנחת שי ולפי שלמה דובנא ב'חקן סופרים', יש לנקד בצירה (וכן הדפיס המהדיר בפנים). לכאורה, אפשר היה לחשוב, שתחילת הערתו בדב' כה 19: 'זכר בשש נקודות', מקורה במסורה הקטנה שבמקראות גדולות, ויניציאה רפ"ה, ואילו חלקה השני של ההערה הוא לשון המהדיר, שהרי נזכרים בה חוקרים מן המאה הי"ז והי"ח. אך למרבה הפלא, תחילת ההערה לדב' כה 19 לא נמצאת במקראות גדולות. מה, אם כן, מקור הערה זו? על כך יש להשיב, שר' שלמה זלמן נעטטער ביסס לשונה על-פי ס' השרשים לרד"ק ('תמחה אח זכר') — כשש נקודות), המצוטט על-ידי דובנא ב'חקן סופרים', שהיה כוכור אחר המקורות לתיקונים של נעטטער. מהערה זו ביחס ל'שש נקודות' ניתן לומר, שנעטטער לא התחשב בשיטה השנייה שבנוסח המורחב של ס' השרשים ('כל זכר בחמש נקודות') שציטט היידנהיים בתומש מאור עינים (עם 'עין הקורא'), שהיה, כזכור, מקור נוסף לתיקונים של נעטטער.⁴⁶ לכאורה, נראה מהערתו לדב' כה 19, שנעטטער העדיף את הדעה הראשונה שהביא שם, 'זכר' הזיין בסגול. מכל מקום, בפנים הדפיס רווקא לפי הדעה השנייה, 'זכר' הזיין בצירה, בהתאם לבעל מנחת שי, דובנא (ויהב"י הנקדן ב'עין הקורא', והיידנהיים).

הבאת הערת רד"ק לדב' כה 19 על-ידי נעטטער קצת מפתיעה, שהרי נעטטער כתב אחרי דובנא והיידנהיים, והם שימשו לו כמקורות לחיקתיו וכבר הכריעו נגד דעתו של רד"ק. שמה יש לומר, שהספר מעשה רב השפיע כאן על נעטטער. לאמור, מכיוון שבספר מעשה רב מצוין, שהגרא קרא 'זכר עמלק' בסגול (כך לפי דעת רוב השומעים), נעטטער חיפש מקור למנהג, ומצאו בדברי הרד"ק.

כשמונים שנה לאחר שיצא לאור מעשה רב, מהדורה שנייה, וכחמישים שנה לאחר שיצא לאור חומש מהדורת נעטטער, יצא לאור החיבור ההלכתי של ר' ישראל מאיר הכהן (הנודע בשם 'הפנץ חיים'), משנה ברורה, חנ"א-תרס"ו, ותוכנו כירורים

46 עוד ניתן לדייק ברברי נעטטער ולומר, שמכיוון שהוא לא מביא את רד"ק ביחס לשם' י' 14, סימן שפירש את דברי רד"ק בדומה לדובנא (הערת 'לית כוונתה' שייכת לנאמר ביחס ל'זכר' בדב' כה 19 בסגול, וכל יתר המקומות הם בצירה), ולא כפירושו של היידנהיים (הערת 'לית כוונתה' בס' השרשים שייכת לנאמר ביחס ל'זכר' בתהלים בצירה, וכל יתר המקומות הם בסגול).

בהלכות 'אורח חיים' שבשולחן ערוך.⁴⁷ כאן לראשונה נקבעה להלכה מנהג של קריאה כפולה של 'זכר עמלק' (דב' כה 19), פעם בצירה ופעם בסגול. וכך מצאנו שם (תרס"ו/1906), ס' חרפה, סעיף ז:

"א שפ' זכור ופרשת פרה אדומה חייבים לקראם מדאורייתא, לפיכך בני הישובים שאין להם. מנין צריכים לבא למקום שיש מנין בשכחות הללו כדי לשמוע פרשיות אלו שהם מדאורייתא. הגה, ואם א"א להם לבא מ"מ יזהרו לקרואם בנגינתם ובטעמם (מצא כתוב).

ועל 'הגהה' זו (של הרמ"א) מעיר החפץ חיים (ס"ק יח):

בנגינתם ובטעמם: דע דיש אומרים שצריך לקרוא 'זכר עמלק' (דב' כה 19) בצירי, ויש אומרים שצריך לקרוא 'זכר עמלק' בסגול, וע"כ מהנכון שהקורא יקרא שניהם לצאת י"ש (=ידי שניהם).

זאת אומרת, החפץ חיים מעיר, שיש חילוקי דעות ביחס לקריאה של 'זכר עמלק' (צירה או סגול), ומכיוון שקריאת פרשה זו היא חיוב מדאורייתא, ראוי לקרוא אותה לפי שתי הדעות כדי לצאת ידי שתייהן. לשון אחר, בניגוד למקובל בקהילות ישראל מקדמת דנא, לקרוא רק קריאה אחת בתורה, ולהכריע כדעה אחת במקרים של מחלוקת, אין המחבר מנסה להכריע בין שתי הדעות. כמרכן אין המחבר מציין, מי הם הי"ש אומרים השונים. ונראה שהתכוון לשתי הדעות שנוכרו כמעשה רב, כמנהג הגר"א, בקריאת 'זכר עמלק' (ר' חיים מוולאז'ין — צירה; שאר העדים — סגול). מעניין, שאין החפץ חיים מסכים להכרעתו של בעל מעשה רב, לקרוא בסגול (ואפשר שאין הוא מסכים לסברה שהגר"א שינה את דעתו), אלא הוא חושש לעדותו של ר' חיים מוולאז'ין; ונראה שהוא חושש להצעתו הראשונה של ר' חיים במכתבו, שמא טעו העדים האחרים. ברם מכיוון שלא היה יכול להחליט מי צדק, הוא קבע שיש לקרוא לפי שתי הדעות.⁴⁸

הכרעתו של החפץ חיים היא העדות הכתובה הראשונה למנהג של קריאה כפולה של 'זכר עמלק' (דב' כה 19) בפרשת 'זכור'. מכל מקום יש עדויות אחרות המלמדות, שבסוף המאה הי"ט כבר הנהיגו בקהילות שונות לקרוא קריאה כפולה בפרשת 'זכור' בעקבות הספק הנ"ל. ואף יש עדויות שהנהיגו קריאה כפולה גם ביזכר עמלק' (שמ"י 14) בפרשת 'ויבא עמלק' בפורים. כדי לעמוד על העדויות הללו נעבור ממחנה המתנגדים אל מחנה החסידים, ובפרט לחסידי לובאוויטש. בסוף כרך ג' של הספר קצות השלחן (1931), 'על

47 על ר' ישראל מאיר הכהן, ראה: *Encyclopaedia Judaica* IX, pp. 1068–1070. ספרו, משנה ברורה, זכה לתפוצה גדולה ונדפס מספר פעמים.

48 גם ברויאר (לעיל, הערה 4), עמ' לו, פירש, שהחפץ חיים התכוון לשתי הדעות כמעשה רב (או לשתי הדעות ברד"ק = לפי הנוסח המורחב בס' השרשים), אפשרות שנייה — החפץ חיים התכוון לשתי הדעות שצינו בחומש, מהדורת נעטטער, וזין 1859, 'בימסורה' לרב' כה 19. כך פירש הרבי השביעי מלובאוויטש, מ"מ שניאורסון, תשובות וביאורים כשלחן ערוך, הוצאה שלישית, ברוקלין חשמ"ז/1987 (=תשמ"ט/1989), ס' קלו, עמ' 241. ברויאר ושניאורסון ניסחו דבריהם כלשון: 'ונראה'.

הל' שבת, ע"פ פסקי אדמו"ר הזקן... אדמו"ר הצמח צדק, וליקוט מהרבה אחרונים, עומד המחבר ר' אברהם חיים נאה על קצת הלכות ומנהגים בקריאת התורה בשבתות. ושם הוא מעיד, בהערותיו בכרי השלחן, על מנהגי קריאה שראה כימיו ביתס ל'זכר עמלק':⁴⁹

כפ' ויבא עמלק כי מתה אמה את זכר עמלק' (שם' יז 14), וכן בפ' זכור 'חמחה את זכר עמלק' (דב' כה 19), צריך לקרות זכר בשני סגולים, כ"כ משם הגר"א במעשה רב; וראיתי מדקדקים, שקורין פ"א (= פעם אחת) בצירי הוי"ן של 'זכר', ופ"א בסגול, היינו בפ' בשלח שקורין הפסוק כ"פ (= ב"ת פעמים) אי בשביעי ואי למפטיר, וכן כשקורין פ' זכור בשבוע כי חצא שקורין אותה כ"פ, אבל כשקורין פ' ויבוא עמלק כפורים ופ' זכור בשבת שלפני הפורים חוזרין חזרה כי מתה אמה את זכר עמלק' וחיבות 'חמחה את זכר עמלק' פ"א בצירי הוי"ן ופ"א בסגול, אבל עיקר הקריאה היא בסגול כנז'.

ר' אברהם נאה מכריע, אם כן, שיש לקרוא 'זכר עמלק' (דב' כה 19) הוי"ן בסגול, וזאת בעקבות מנהג הקריאה שהובא בשם הגר"א בס' מעשה רב (היינו, לדעת רוב הערים שם). ונראה שהסכים לדעת בעל מעשה רב, שקריאת 'זכר' בצירה הייתה דעתו הראשונה של הגר"א, והקריאה בסגול הייתה דעתו האחרונה של הגר"א, ולכן יש לקרוא בהתאם לסגול. נאה גם מחדש כאן בשם מעשה רב, שיש לקרוא גם את 'זכר עמלק' בשם' יז 14 בסגול. ברם, דבר זה לא נזכר כלל במעשה רב, ונראה שהסיק זאת על-פי אנאלוגיה. נאה גם מעיד ערות מעניינת לגבי מנהגים שנהגו כימיו בירושלים (כשנות העשרים ותחילת שנות השלושים), לקרוא קריאה כפולה את 'זכר עמלק' בס' שמות ובס' דברים, היינו, לצאת ידי שתי הדעות (וי"ן של 'זכר' בצירה, וי"ן בסגול). אלא שהקריאה הכפולה לכשה צורות שונות: (א) כשקראו את פרשת השבוע בשבת, וקראו את הקטע הנדון בשם' יז 14 בעלייה השביעית ושוב בעליית מפטיר, קראו אותו בכל פעם לפי אחת הדעות, פעם כצירה ופעם בסגול. (ב) בדומה, כשקראו את הקטע הנדון בדב' כה 19 בשבת, פעם לעלייה השביעית ופעם למפטיר, בכל פעם קראו אותו לפי אחת הדעות. (ג) ברם כשקראו את פרשת 'זכור' (דב' כה 17–19) בשבת שלפני פורים (כאחת מארבע הפרשיות המיוחדות) לא הייתה אפשרות לשתי קריאות נפרדות. כדי לצאת את שתי הדעות, קראו את המילים 'חמחה את זכר עמלק' פעמיים באותה עלייה; פעם עם 'זכר' הוי"ן בצירה ופעם בסגול. נוסף, שמנהג שלישי זה מתאים לדעת החפץ חיים. (ד) גם

49 א"ח נאה, קצות השלחן, חלק ג, ירושלים תרצ"א, ס' פד, סעיף יג, ס"ק כב; מר ע"ב. יצוין, שהמחבר כתב חיבורים נוספים שגם עניינם תורת האדמו"ר הזקן מלובאוויטש: פסקי הסידור, ירושלים תרצ"ז; קונטרס הסידור, ירושלים תשי"ב; קונטרס השלחן, ירושלים תש"ט. וכן כתב שני חיבורים שעניינם שיעורי התורה במשקל: שיעורי ציון, ירושלים תש"ט; שיעורי תורה, ירושלים תשי"ג, תשי"ז; ח"ב: שיעור מקוה, ירושלים תשי"א (ושם גם: 'אבני צדק', ח"ב של שיעורי תורה). חיבורים אלו בעניין השיעורים יצאו לאור במהדורות צילום – שיעורי תורה; שיעור מקוה (ושם גם: אבני צדק ושיעורי ציון), [ירושלים תשל"ח].

כשקראו את פרשת 'ויבא עמלק' (שם' יז 14-16) בפורים, וגם שם לא הייתה אפשרות לקרוא שתי קריאות נפרדות, קראו את המילים 'מחה אמחה את זכר עמלק' (שם' יז 14) פעמיים באותה עלייה: פעם עם 'זכר' בצירה ופעם בסגול. מנהג זה לא נזכר על-ידי החפץ חיים, והוא מבוסס על הדעה הרואה ספק בניקוד של 'זכר' גם בס' שמות (ראה מנהג א). על אף שהביא נאה מנהגים שונים ביחס לקריאה הכפולה של 'זכר', הוא מציין בסוף דבריו, שלדעתו הקריאה בסגול — בס' שמות ובס' דברים — היא העיקר. חמש שנים לפני שיצא לאור ספרו של נאה, יצא לאור ס' בונה ירושלים (1926), 'מאמרים קצרים להלכה הלכות בעבודת ה' עפ"י דרך החסידות', ושם נאמר שהספר נעתק מכתב-יד המיוחס לשניאור זלמן מלאדי, היינו לאדמו"ר הראשון של חסידות לובאוויטש (1745-1813).⁵⁰ גם כאן נידונה הקריאה של 'זכר עמלק'. ואלו דברי המחבר:⁵¹

עוד מענין הנ"ל: כתוב א' אומר 'כי מחה אמחה את זכר עמלק' (שם' יז 14), משמע שכיד ה' למחותו, וכתב' 'תמחה את זכר עמלק' (דב' כה 19), משמע שבידינו למחותו. והענין כך הוא, דהנה 'זכר עמלק' הוא קרי וכתב', חד (=שם' יז 14) בנקוד סגול, וחד (=דב' כה 19) בנקוד צרי (ר"ל: שבכתוב אחד יש לנקד בסגול, ובכתוב השני יש לנקד בצירה), והנה סגול מרמז על אהבה, שהסגול הוא חסד, ושכא (ר"ל: צירה) הוא יראה ... וזהו 'תמחה את זכר עמלק' בנקוד שב"א (ר"ל: צירה) ... וזהו 'כי מחה אמחה את זכר עמלק' בנקוד סגול ...

לשון אחר, לדעת ר' שניאור זלמן מלאדי יש לקרוא 'זכר עמלק' בשם' יז 14 בסגול, ואילו 'זכר עמלק' בדב' כה 19 בצירה. את ההכרל בניקוד יש להסביר במישור הקבלי. קביעותיו ביחס לניקוד המילים הן למעשה שיטה חדשה שעור לא שמענו עליה, והחולקת על דעת הגר"א, שקבע (לפי דעת רוב העדים): 'זכר עמלק' כרב' כה 19 בסגול (ושמא קבע כך גם במקרה של 'זכר עמלק' בשם' יז 14; ראה לעיל). מאידך, ר' שניאור זלמן מלאדי מתאים לדעת הגר"א בס' דברים, כפי שהעיד עליה ר' חיים מוולאדין, בן דורו המבוגר של ר' שניאור זלמן. מכל מקום, אין כאן הנהגת קריאה כפולה של 'זכר עמלק'.

שבע שנים לאחר שיצא לאור ס' בונה ירושלים, ושנתיים לאחר שיצא לאור כרך ג' של קצות השלחן, הוציא לאור ר' אברהם נאה כרך ר' של קצות השלחן (1933). עתה, בסוף הספר, הוא חוזר לדון באריכות בקריאת 'זכר עמלק', בעקבות דבריו שכתב לר' שניאור זלמן שובינס, שוחט וכורך בעיר ריגא.⁵² מדבריו נאה אנו לומדים על מנהגים שונים של

50 על ר' שניאור זלמן מלאדי, ראה: Encyclopaedia Judaica XIV, pp. 1432-1440.

51 ש"ז מלאדי, ס' בונה ירושלים, ירושלים תרפ"ו, ס' מז, עמ' מז. נוסף, שבשער הספר צוין, שהספר נסדר להוצאה לאור ע"י חיים אליעזר ביחאווסקי, ונדפס והוגה ע"י אלטר משה ליפא ב"ר אלי' ליב. ביחאווסקי סידר והגיה לדפוס גם ספר אחר מאדמו"רי לובאוויטש: מ"מ [שניאורסון], אור החורה, חלק א, ברדיטשוב 1912.

52 א"ח נאה, 'הערות ותיקונים: הערות לקצות השלחן ח"ג', בסוף: קצות השלחן, חלק ד, ירושלים תרצ"ג, סא ע"ב-סב ע"א. יצוין, שרפוס צילום של קצות השלחן, על כל ט' חלקיו

קריאה בעניין 'זכר עמלק' החוזרים לסוף המאה הי"ט. בראשית דבריו נאה מציין, שיש לו ראייה מהאדמו"ר צמח צדק לדעתו הוא, שהזכיר בקצות השלחן, כך ג', שעיקר הקריאה בזכר עמלק הוא בסגול. כי בס' אור חורה, בסופו, ישנן הגהות מהאדמו"ר, ושם כתוב, שהוא הגיה בתפילת 'והוא רחום': 'ואל תשחית את זכר שאריתנו', בסגול. נאה מסביר שסיבת ההגהה היא, שכאשר 'זכר' היא תיבה בפני עצמה הוי"ן מנוקדת בצירה, ואילו כאשר היא באה בסמיכות, הוי"ן מנוקדת בסגול. מכאן גם ראייה, לדעתו הוא, ש'זכר עמלק' מנוקדת בסגול, שהרי זה מקרה של סמיכות.⁵³ על כך יש להעיר, שאין דבריו עומדים בפני הביקורת. שהרי שמות עצם בצירה וסגול אינם משתנים בניקודם כאשר הם באים בסמיכות; ראה למשל: ספר, עשב, עדר.⁵⁴

למרות שנאה הגיע למסקנה שעיקר הקריאה של 'זכר עמלק' הוא בסגול תחת הוי"ן, הוא זכר שהמנהג היה לקרוא 'זכר עמלק' פעמיים, ועל כך הוא שאל את הרב הישישי ר' שמואל תנחום שוחאט ע"ה, 'שהי"ן] קורא בתורה למעלה מששים שנה; היינו, הוא קרא בתורה לפחות מאז 1873, שהרי בשנת 1933 הוא נזכר בברכת המחסים. גם הוא העיד שהמנהג הוא 'לקרות כ"פ (=כ' פעמים)'. כמרכן נאה שאל את הרב ר' דובער שפירא נ"י, שהיה קורא בתורה אצל ר' שניאור זלמן מלובלין ז"ל, בעל תורת חסד (נפטר 1902).⁵⁵ ושפירא העיד שרש"ז מלובלין 'צוה עליו בפירוש שיקרא שני פעמים'.⁵⁶ משתי עדויות אלה אנו לומדים שהיה מנהג לקרוא קריאה כפולה בזכר עמלק, ור' שניאור זלמן מלובלין הוא שציווה במפורש לקרוא כך.⁵⁷

(תרפ"ו-תשי"ד), יצא לאור בשלושה כרכים, ירושלים תשל"ה. יש שסידרו שם את ההערות (שלאחר גוף אחד החלקים המקוריים) בדפים אחרים או בסדר אחר. לדוגמא, דברי נאה שבסוף חלק ד, שעליהם ציינו כאן, ושהם הערות לקצות השלחן ח"ג, סודרו במהדורת הצילום בסוף חלק ג, עד ע"א-עד ע"ב (נכרך בסוף הכרך הראשון שבמהדורות הצילום).

53 נאה (תרצ"ג; לעיל, הערה 52), סא ע"ב. לדברי האדמו"ר צמח צדק, ר' מנחם מנרל שניאורסון (1789-1866), ראה 'הגהות לסדר הישן', בתוך: סדר אור תורה..., ווילנא תרמ"ט (ועור, כגון: תרנ"ב, תרנ"ו, תרצ"ד, תרפ"ד). בעמוד האחרון של החלק הראשון: 'וט) בהפחת יד, את זכר, ג"כ (=נראה בעיניי) את זכר'.

54 על כך עמד מ' ראטה (לעיל, הערה 6), עמ' רכב טור א (תשט"ו) = עמ' קעו (תשי"ד), וציטט דבריו מימון (תשי"ד; לעיל, הערה 6), עמ' שמכ. ראה לדוגמא: 'ספר הברית' (שמ' כד 7, מ"ב כג 2, 21); 'נכשך הארץ' (שמ"י 12, 15, עמוס 2; תה' עב 16, איוב ה 25); 'כצדך העוים' (שה"ש 1, 5). כוונתנו לניקוד לפי כתיב־היר הטברניים המדויקים והמסורה. וראה על כך להלן בפנים.

55 ר' שניאור זלמן בן שלמה מלובלין כיהן כרב בלובלין כרבע האחרון של המאה הי"ט, עלה לירושלים בשנת 1892 ונפטר שם בשנת 1902. חלק מקובץ תשובותיו, תורת חסד, פורסמו: חלק א (על אורח חיים), ווארשא תרס"ג/1883; חלק ב (על אבן העזר), ירושלים [נסליו תרס"ט/1908]. בהקדמה לחלק ב, טוביה אריה גולדברג מביא פרטים ביוגרפיים על רש"ז מלובלין.

56 נאה (תרצ"ג; לעיל, הערה 46), סא ע"ב.

57 לא ברור, אם שתי העדויות האלה מכוונות לכל ארבעת המנהגים שהזכיר נאה בקצות השלחן, כך ג' (לעיל, הערה 49), או רק למנהג השלישי והרביעי. נראה שהכוונה במיוחד

בהמשך נאה מביא את דברי האדמו"ר הזקן בס' בונה ירושלים (1926), שעליו למד לאחר שהדפיס את כרך ג' של קצות השלחן (1931), ואחר כך הוא מציין: 'ולפי (=ולפי זה; היינו, על-פי דעת האדמו"ר הזקן) צריכים לקרות כפ' בשלח (שמ' יז 14) בסגול, ובפ' כי תצא (דב' כה 19) בצירי...; אבל המנהג שנתפשט אצל אנ"ש (=אנשי שלומנו) הוא לקרות כ"פ כמו שצוה הגאון בעל תו"ח (=תורת חסד) כנ"ל.⁵⁸ כלומר, יש כאן עדות מפורשת, שהמנהג לקרוא קריאה כפולה נפוץ בירושלים בתחילת שנות השלושים. לבסוף נאה מציין, שלאחר שכתב את כל הדברים האלה, הוא שחח עם הרב ר' אלטר שמחאוויץ בנדרן, ושאל אותו: 'איך היו נוהגים בלובאוויץ בקריאה זו? יוא"ל (= ואמר לי) תיכף, שכמדומה לו ברור שהיו קורין בבשלח (שמ' יז 14) בסגול, ובתצא (דב' כה 19) בצירי.⁵⁹ שיטה זו מתאימה לדברי האדמו"ר הזקן בס' בונה ירושלים, כפי שהעיר נאה. ואף-על-פי-כן, נאה מסיק: 'ומ"מ טוב ויפה הרב הזה לקרות כ"פ, שיוצאין מכל ספק'.⁶⁰ בכך שינה נאה את עמדתו הקודמת בקצות השלחן, כרך ג'. שהרי שם הזכיר נאה את המנהג של הקריאה הכפולה של 'זכר עמלק' (בשם 'מדקדקים'), אבל סיים דבריו, בעקבות מנהג הגר"א כפי שמוכא במעשה רב (על-פי רוב העדים), שהקריאה בסגול היא העיקר, גם בס' שמות⁶¹ וגם בס' דברים. ואילו עתה, למרות שהביא אסמכתא לדעתו, שהקריאה בסגול היא העיקר (על-פי סברתו בהגהת האדמו"ר צמח צדק), הוא מצא מצד אחד, שהאדמו"ר הזקן סבר שבס' שמות סגול הוא עיקר, ובס' דברים צירה הוא עיקר; וכן שמע שכך נהגו לקרוא בלובאוויטש. מצד שני, נחבר לו, שהמנהג הנפוץ בין 'אנשי שלומנו' היה לקרוא קריאה כפולה. לשון אחר, הייתה לפניו מחלוקת בין הגר"א (ועל-פי הכריע נאה בקצות השלחן, כרך ג') לבין האדמו"ר הזקן, ושיטה שלישית המקובלת בין 'אנשי שלומנו', שהייתה מעין פשרה בין שניהם. על כן נאה חזר בו והסיק שיש לקרוא קריאה כפולה כדי לצאת מכל ספק.

למנהג השלישי והרביעי, יצוין, שגם רש"ת שוחטט מסר לנאה פרטים על שיחה שבינו לבין רש"י מלובלין ביחס לקריאה של 'זכר עמלק'. לשאלתו של שוחטט ענה רש"י מלובלין: 'זכר' ו'זכר' ובלבד למחות היטב (כזה"ל: 'זכר' ו'זכר' אבי גוט אבמעקען); נאה (לעיל, הערה 52), סא ע"ב. קצת קשה ללמוד מדברים אלה כלבר על דעתו של רש"י מלובלין ביחס לקריאה של 'זכר עמלק'; לאמור, האם הוא מחייב קריאה כפולה, או האם כל אחת מהקריאות מספיקות. מכל מקום, עדותו של שפירא אינה משאירה כל ספק, שרש"י מלובלין חייב קריאה כפולה.

58 נאה (תרצ"ג; לעיל, הערה 52), סא ע"ב, בסופו.

59 נאה (תרצ"ג; לעיל, הערה 52), סב ע"א. ושם ר' אלטר שמחאוויץ הנדרן וזה למדפים והמגיה של ס' בונה ירושלים, ר' אלטר משה ליפא כ"ד אלי' ליב (ראה לעיל, הערה 51).

60 נאה, (תרצ"ג; לעיל, הערה 52), סב ע"א.

61 כזכור, ביחס לשמ"י 14, אין ראיה מפורשת במעשה רב לקריאה 'זכר' בסגול. מכל מקום, אפשר שדעתו של הגר"א אכן הייתה שיש לקרוא 'זכר' גם בשמ"י 14 בסגול; ראה מה שציינו לעיל בפנים, לאחר הערה 38.

מהספרות שסקרנו עד עתה, עולה התמונה הבאה:

1. עד למאה הי"ח אין הפוסקים או חוקרי המסורה מעירים מאומה לגבי קריאת 'זכר עמלק' (בס' שמות או בס' דברים), להוציא הר"ק, שציין שיש לנקר 'זכר עמלק' (דב' כה 19) בסגול. כך לפי הנוסח הקצר שבכמה דפוסים של ס' השרשים.⁶² ואילו לפי הנוסח המורחב שבס' השרשים, הונוח בכתב-היד הקדומים ואף נמצא בכמה דפוסים, והוא הנוסח המקורי, רד"ק עצמו העיר על חילוקי דעות בקריאת 'זכר' (הוי"ן בסגול או בצירה). דעת חוקרי המסורה של המאה הי"ז הייתה, שיש לקרוא 'זכר' בצירה מתחת לוי"ן (גם בס' שמות וגם בס' דברים), ואין הם מזכירים את דברי הר"ק. היחיד שהעיר במאה הי"ז על ניקודו של 'זכר עמלק', לרבות דברי הר"ק (בניסוח הקצר), היה חוקר התפילה, ר' שבתי סופר, בהערותיו (בכתב-יד) לסידור מהדורתו (1612–1618 לערך), אגב דינו על ניקוד המילה 'זכר' בסידור, בעקבות הניקוד במקרא. הוא דווקא העדיף את דעת רד"ק, כפי פירושו, שיש לנקר 'זכר' הוי"ן בסגול, להוציא המקרה של 'לזכר קדשו' בתהלים.

2. במאה הי"ח חוקרי התפילה, המסורה והדקדוק מתחילים להעיר כדפוס על קריאת 'זכר עמלק' בעקבות דברי רד"ק. כך ר' זלמן מהענא בשערי תפלה (1725), שדיונו בא כדי להכריע בניקוד סידור התפילה, ביחס ל'זכר רב טובך יביעו' (תה' קמה 7), שבתפילת 'אשרי'; ובכך התנגד לקדומ, ר' שבתי סופר, ולר' עזריאל מזוילנא ובנו ר' אליהו, שסמכו על ר' שבתי בסידור מהדורתם (1704 ועוד). וכך ר"ח באזילה (1742), שדיונו בא כתגובה לרשימה משנת 1705 בעניין חילופים שבין דפוסי מקרא, והמציינת 'זכר' שבשם' יז 14. וכך ר' שלמה דובנא (1783), שדיונו בא כתגובה לדברי באזילה; ודובנא מכריע נגד דעת הר"ק. במאה הי"ח מדייק הגר"א (1720–1797) בקריאת 'זכר' שבחפילת 'אשרי', וכן בקריאת 'זכר עמלק' שבפרשת 'זכור' (שהיא קריאה מדאורייתא), ואף קורא את הפרשה בעצמו בבית הכנסת; ועל כך מדווחים ברבע הראשון של המאה הי"ח. ברם יש מחלוקת לגבי עצם הדיוק של הגר"א ביחס ל'זכר עמלק' (הוי"ן בצירה או בסגול), ואפשר שמחלוקת אחרונה זו משקפת שינוי בדעתו של הגר"א (על דברי האדמו"ר הוקן מלובאוויטש [1745–1813], ראה בסמוך).

3. במאה הי"ט ממשיכים לדון בבעיה של 'זכר עמלק'. כך חוקרי המסורה, כגון היירנהיים (1818), שאף הוא מכריע, בדומה לדובנא, נגד רד"ק, וסובר שיש לנקר בצירה (בשני המקומות), אלא שהוא מציין שהייתה מחלוקת בנוסח דברי רד"ק (ואפשר שרד"ק עצמו העיר על מחלוקת בניקוד 'זכר'), וגם מצביע על מחלוקת בדפוסי תנ"ך. גם ש"ז נעטטער, במהדורתו של חומש (1859), דן בבעיית 'זכר עמלק', אלא שהוא מכריע בס' שמות לטובת הצירה, ובס' דברים לטובת הסגול (על-פי לשון הר"ק), ובניגוד לבעל

62 כוור, דעת הר"ק (לפי הנוסח הקצר; והיא הרעה הראשונה לפי הנוסח המורחב) בעניין 'זכר' בשם' יז 14 אינה כדורה, וניחנת לשני פירושים (בעל שערי תפלה ודובנא מחד, ומאידך ר' שבתי סופר, באזילה והירנהיים). להלן כפנים נחזור לדון בנושא, וננסה להכריע בין הפירושים.

מנחת שי, דוכנא והיידנהיים. כך, לכאורה, נראית הכרעתו במסורה הקטנה ברכ' כה 19; מכל מקום, למעשה הוא מכריע בנוסח בהתאם לדעת בעל מנחת שי וכו', שיש לנקד בצירה. ואפשר שהביא דעת הרד"ק בהשפעת מנהג הגר"א, הנוכח במעשה רב (עליפי רוב העדים).

הנושא שוב עולה, במקביל, בספרות ההלכה: כך האדמו"ר הזקן מלובאוויטש מעיר, שיש לקרוא 'אמחה את זכר עמלק' בסגול, אבל 'חמחה את זכר עמלק' בצירה, ומסביר את ההבדל במישור הקבלי (דבריו מובאים רק בסוף הרבע הראשון של המאה העשרים). כהתאם לדברי האדמו"ר הזקן, כנראה, קראו כלובאוויטש 'זכר' בס' שמות בסגול ובס' דברים בצירה. כך העיר בירושלים בסוף השליש הראשון של המאה העשרים ר' אלטר שמתאוויץ, מחסידי לובאוויטש. עדותו מתייחסת, כנראה, לסוף המאה הי"ט, וסביר שהוא נכון גם לגבי חקופתו של האדמו"ר הזקן. מכל מקום, בגלל הספקות לגבי הקריאה של 'זכר עמלק', הנמצאות גם ביחס לדעתו של הגר"א, ואף במהדורות של ש"ז נעטטער, ואף בדברי רנ"ק, מנהגי קריאה חדשים נתחדשו, וקוראים קריאה כפולה של 'זכר עמלק'. כך ציווה ר' שניאור זלמן מלובלין (נפטר 1902) לבעל הקורא ר' דוב בער שפירא, כפי עדותו של שפירא בסוף השליש הראשון של המאה העשרים. גם הזקן ר' שמואל תנחום שוחאט, שהיה בעל קורא במשך שישים שנה, העיד, כנראה, בסוף השליש הראשון של המאה העשרים (ואולי קצת לפני כן), שהמנהג הוא לקרוא קריאה כפולה, גם עדותו כוללת אם כן את סוף המאה הי"ט.

4. בתחילת המאה העשרים הנושא שב ועולה בספרות ההלכה. ר' ישראל מאיר הכהן כותב במשנה ברורה (1906), שמכיוון שיש מחלוקת בקריאה של 'זכר עמלק' בפרשת 'זכור' (ומכיוון שהיא קריאה מדאורייתא), יש לקרוא לפי שתי הדעות, כדי לצאת ידי שתייה. לאחר מכן, ר' אברהם נאה, בספרו קצות השלחן (1931) דן בבעיה ומזכיר ארבעה מנהגים של קריאה כפולה (בירושלים) ביחס ל'זכר עמלק' (והוא מזכיר גם את שמי' 14 וגם את דב' כה 19). אבל הוא אומר, בעקבות מנהג הגר"א (לפי רוב העדים), שהקריאה בסגול היא העיקר. שנתיים לאחר מכן (1933) הוא שוב דן בבעיה, מביא את דעתו של הגר"א, דעתו של האדמו"ר הזקן, ודעת מנהג 'אנשי שלומנו' (של קריאה כפולה), ועתה הוא מסיק, שראוי לקרוא קריאה כפולה.

5. המנהג של קריאה כפולה של 'זכר עמלק' בפרשת 'זכור' נמשכת ברוב הקהילות האשכנזיות היום. וזאת בדומה לדעת המשנה ברורה. יתר מנהגי הקריאה הכפולה שהוזכרו ר"א נאה (כגון ביחס ל'זכר עמלק' בס' שמות) אינם נפוצים, להוציא כנראה חסידי לובאוויטש (ראה להלן פסקו של הרבי השביעי מלובאוויטש).

6. ראוי לציין (כפי שהעירו בפניי), שהיום, בישיבות שונות בארץ ישראל, חידוש המנהג בקריאת פרשת 'זכור' הגיע 'עד דלא ידע': קוראים את פרשת 'זכור' קריאה משולשת (!): פעם לפי המבטא הספרדי, פעם לפי המבטא האשכנזי (כנראה בקריאה כפולה), ופעם לפי המבטא התימני.

נוסף, שקיימים שלשה דיונים בנושאנו בשנים האחרונות.

(1) ר' משולם ראטה, שהיה רב בירושלים, כתב ב'הערות אחדות לספרי הגר"א' (1954) = קונטרס בשורת אליהו (1955), שראוי לסמוך על ר' חיים מוולאווין בעניין

המחלוקת שבמעשה רב ביחס לדעת הגר"א בניקוד 'זכר עמלק' (רב' כה 19).⁶³ הוא הוסיף, שגם ברוך החומשים כתוב 'זכר' הוי"ן בצירה. לכן נראה לדעתו, שהקריאה הנכונה היא בחמש נקודות. ואז הוא ציטט את דברי הרד"ק, לפי הנוסח המורחב, והסיק, שזו מחלוקת ישנה.⁶⁴ בהמשך הוא מזכיר את דעת הארמ"ר הזקן בספר בונה ירושלים ביחס לניקוד 'זכר עמלק' (ס' שמות — סגול; ס' דברים — צירה), ובסופו של דבר מסכים לדעתו (מטעמים משלו); היינו, לדעת ראטה יש לקרוא 'זכר' בס' שמות בסגול.⁶⁵ המעניין בדברי ראטה: הוא הראשון בזמן האחרון שהיה מוכן לקבוע מחדש קריאה אחת ל'זכר עמלק', למרות שכבר הייתה נפוצה הקריאה הכפולה בקהילות האשכנזיות. ברם הוא לא קבע אותה קריאה בס' שמות ובס' דברים. כפי שנראה להלן, דעתו רצויה, אבל הוא טעה ביחס לניקודו של 'זכר' בשמ' יז 14.

(2) ר' מנחם מנדל שניאורסון, הרכיב השביעי מלובאוויטש, דן בתשובותיו (1981) בניקוד 'זכר עמלק' (בס' שמות ובס' דברים).⁶⁶ הוא מביא בקיצור את העדויות הכאות:

63 ראטה (לעיל, הערה 6), עמ' רכא טור ב (תשט"ו) = עמ' קעה (תשי"ד). הצביעו על מקור זה: מימון (לעיל, הערה 6), עמ' שמא (על-פי דפוס תשי"ד); ברויאר (לעיל, הערה 4), עמ' לו-לח (על-פי דפוס תשט"ו).

64 ראטה, שם, שם; וציטט דבריו מימון (לעיל, הערה 6), עמ' שמא.

65 ראטה (לעיל, הערה 6), עמ' רכא טור ב, רכב טור א (תשט"ו) = עמ' קעה, קעו (תשי"ד). ברויאר (לעיל, הערה 63) התעלם מדברי ראטה הללו. לפי מסקנתו (של ראטה), שכרב' כה 19 יש לקרוא 'זכר' הוי"ן בצירה, ואילו בשמ' יז 14 יש לקרוא בסגול, רצה ראטה להסביר את המחלוקת כמעשה רב: ר' חיים מוולאו"ן שמע צירה כדב' כה 19 (בפרשת השבוע או בפרשת 'זכור'), ואילו יתר העדים שמעו סגול בשמ' יז 14 (בפרשת השבוע או בפורים). עיקר דברי ראטה אלה צוטטו ע"י מימון (תשי"ד; לעיל, הערה 6), עמ' שמא; ולאחרונה, כנראה בעקבות מימון, סיכמם זלושינסקי (תשמ"ז; לעיל, הערה 36), עמ' קסב הערה ג. על דברי ראטה אלה יש לומר, שהחילוק הוא מעניין, אבל אינו עומד בפני הביקורת. אין ספק, שלפי כל העדים מדובר בקריאת פרשת 'זכור' על-ידי הגר"א. הרי כך נאמר שם במפורש (מעשה רב, ווילנא והורדנא תקצ"ב/1832: ס' קלג-קלד): 'זכר קורא בעצמו הפרשה בתורה, יכשהו קורא פ' זכור קורא זכר בסגול תחת הוי"ן. ובהערה: א"ה כן העירו רבים וכן שלימים... ואנחנו שמענו... מכל העומדים לפניו שקרא בשש נקודות...! לאמור, גם העדים האחרים העירו על פרשת 'זכור' (רב' כה 19), ולא על המקבילה בשמ' יז 14. הרי אם המחבר העיר, שכך העירו בפניו, קשה להניח שכל העדים טעו כעדותם: עוד יש לציין, שראטה הפנה לקצות השלחן, ת"ר, ובצדק הראה, שהמחבר לא דק כשרצה להפריד בין נסמך לנפרד בניקודו של 'זכר' (ראה לעיל, הערה 54).

66 שניאורסון (לעיל, הערה 48). תורתו לרב מיכאל קורין, כלנינגראד [לאחרונה שוב: סנקט פטרבורג], שהפנה את תשומת לבי לתשובה זו, עפ"י ההוצאה השלישית של קובץ התשובות (1987). יושם לב, שהתשובה הנדונה יצאה תחילה בהוצאה השנייה של התשובות: יגדיל תורה, תשובות וביאורים בשלחן ערוך, ברוקלין-בני ברק תשמ"א/1981, סי' קכח, עמ' 190. התשובה לא נכללה בהוצאה הראשונה של התשובות, בתוך: קובץ יגדיל תורה, שנה שלישית, גליון ב, שנת העשור, ירושלים תשל"ט/1979. עוד יצוין, שתוכן התשובה יצא לאור לראשונה, במסגרת אחרת, בשנת תשי"ט/1959: 'הערות מכ"ק הארמ"ר מליובאוויטש שליט"א בדבר קריאת זכר-זכר', המאור (בעריכת הרכ מ' אמסעל), י' קונטרס ח (תשי"ט), עמ' [3]-4. זהו חלק מצרור של מאמרים שהופיעו שם על

במסורה שעל החומש' (צ"ל: הלקט שחידש ש"ז נעטטער בחומש, וויין 1859), משנה ברורה, מעשה רב ובהערות, קצות השלחן סוף ח"ד, ס' כונה ירושלים ס' מד, 67 להלכה הוא מחדש דיוק במנהג של הקריאה הכפולה, כדי לצאת ידי דעת האדמו"ר הזקן וכן שאר הרעות: יש לקרוא קריאה כפולה, אלא שיש להבדיל בין ס' שמות לס' דברים; בשמ' זו 14 (בפרשת השבוע וכן בפורים) יש לקרוא תחילה בסגול (=הדעה העיקרית לפי האדמו"ר הזקן) ואח"כ בצירה, ואילו ברב' כה 19 (בפרשת השבוע וכן בפרשת 'זכור') יש לקרוא תחילה בצירה (=הדעה העיקרית לפי האדמו"ר הזקן) ואח"כ בסגול. כמובן, רמ"מ שניאורסון חולק על המנהג שנוצר בקצות השלחן כרך ג', שבתפרשת השבוע קוראים 'זכר עמלק' (הן בס' שמות הן בס' דברים) בשביעי לפי ניקוד אחד, ובמפטיר לפי הניקוד השני. לרעתו, כיון שקריאת שביעי היא העיקר, וקריאת המפטיר היא הוספה, יש לקרוא קריאה כפולה גם בשביעי וגם במפטיר. הנה כי כן, הגענו למקסימום קריאות כפולות ב'זכר עמלק'.

(3) ר' מרדכי ברויאר, חוקר מסורה וכתבייד טברניים מדויקים, רן לאחרונה בניקוד 'זכר עמלק' (רב' כה 19) במאמר שיצא לאור גם כחוברון (1990).⁶⁶ הוא הביא את העדויות הבאות: רד"ק, יהב"י (בס' דברים בלבד), לונאנו, מנחת ש', מעשה רב, משנה ברורה, ר"מ ראטה, וכן עדותם של כתבייד טברניים מדויקים, וכראשם כחר ארס-צובה (לפי עדותו של ספיר במאורות נתן; ראה להלן). ברויאר הסיק בצדק, שאין מקום לקריאה הכפולה ברב' כה 19. וראוי לקרוא רק קריאה אחת, הוי"ן בצירה. בכך הוא

עניין קריאת 'זכר עמלק'. ראה עוד: פ"י נוסכיים, המאור, י, קונטרס ז (תשי"ט), עמ' 22-23; מ' אמסעל, שם, עמ' 23-24; ש"ח גוטמאן, שם, יא, קונטרס ד (תשי"כ), עמ' 14; מ"י קלעפיש, שם, יכ, קונטרס ד (תשכ"א), עמ' 7-8 (וראה לעיל, סוף הערה 6). חודתי למר מ' וילבר שהפנה את תשומת לבי למאמרים אלה.

67 הוא אף הצביע, שם, על הגהות פורת יוסף לב"ב כא, ב. והכוונה להגהות פורת יוסף, ר' יוסף מווילנא, שנדפסו בסוף הכרך של בבא בתרא, בהוצאות המקובלות של הבבלי. ר' יוסף פירש, שיואב טעה בקריאת 'זכר' ברב' כה 19, מכיוון שרבו אמר לו, בעל פה, לקרוא 'זכר' בקמץ, והתכוון לקמץ קטן, היינו צירה. ואילו יואב חשב שהכוונה לקמץ ממש (ר"ל: שני קמצים); ולכן קרא 'זכר', והרג את כל הזכרים שבארום. ומכאן ראה, לרעת ר' יוסף, שיש לקרוא 'זכר' בצירה, ולא בסגול. שהרי אם הקריאה הנכונה הייתה בסגול, לא היה מקום לטעות; (היינו, לפי הפירוש שנתן ר' יוסף; שהרי אם רבו אמר לו בעל פה לקרוא פחת, והתכוון לפתח קטן=סגול, ויואב חשב שהכוונה לפתח ממש, בכל זאת לא היה מקום לחשוב שמדובר בזכרים). על כך יש לומר, שפירוש זה הוא יותר חריף מנכון. לא יתכן לפי הסיפור בבבלי, שרכו של יואב היה מלמד אותו הגייתו של חיבה על-פי שם התנועות שבה, מבלי לבצע אותה ומבלי לטרוח לשמוע את כיצורה. אלא יש להניח, שמורו של יואב קרא בפניו את כל הפסוק אך לא דייק בהגייתו של יואב. יחיד מזה, כידוע, עוד לא היו סימני ניקוד בזמנם של האמוראים, ואין שום הוכחה שהיו שמות להגיית התנועות בזמנו של יואב (ליהר דיוק; בזמנו של רב דימי מנהרדעא שהביא את הסיפור על יואב); ואף אם נניח שהיו שמות כאלה, אין שום הוכחה ששמות אלה היו זהים לשמות סימני הניקוד המאוחרים, על כן אין לקבל את פירושו של ר' יוסף מווילנא. הפירוש הנאה ביותר לסיפור בבבלי הוא הפירוש שהבאנו לעיל (הערה 6) בשם גושן, ראטה וקלעפיש.

ברויאר (לעיל, הערה 4).

מסכים לראטה (ביחס ל'זכר' בס' דברים), אלא שהוא ביסס את דבריו, בצדק, על-פי כתב-היד הטברניים המדויקים. על אף מסקנתו הנכונה, ריונו שם אינו שלם. אין הוא דן בדברי חוקרי התפילה, בספרות החסידית וכחלק מחוקרי המסורה (כאזילה, דובנא, והיידנהיים בס' שמות). כמו-כן, אין הוא דן כחילופי הנוסח בדברי הרד"ק, כחילופי הניקוד שבכתב-יד המקראיים האשכנזיים והספרדיים (ראה להלן), וכן כרפוסים של המקרא (להוציא מקראות גדולות). אין הוא דן גם במקרה של 'זכר עמלק' בשמ' יו 14, למרות שגם מקרה זה נקרא כקריאה כפולה כחוגים מסוימים.

המסורה וכתב-היד המקראיים

לאחר סקירתנו את חוקרי המסורה, חוקרי התפילה, ובעלי ההלכה בעניין ניקודו של 'זכר עמלק', עלינו לבדור מה היא המציאות בכתב-היד של התנ"ך ובמסורה. שהרי רק על-פי הממצאים בכתב-היד ובמסורה נוכל להגיע למסקנה בטוחה בקביעת הניקוד המתאים בתנ"ך.

מבחינה דקדוקית, השאלה הבסיסית שעומדת לפנינו היא: שם עצם, שצורתו הנפרדת מנוקדת בצירה וסגול, איך תנוקד צורתו הנסמכת: בצירה וסגול, או כסגול וסגול? למשל, המלים: 'זכר', 'ספר', 'עשב', המנוקדות בצירה וסגול בצורתן הנפרדת, איך תנוקדנה בצורתן הנסמכת, בתמש או בשש נקודות? במסורה, ב'דקדוקי הטעמים', §36, הנמצאת בכתב-היד ל 3, יש חומר השייך לענייננו. שם נאמר, בקרבת סוף הקטע: "י

שער צירוף שלש נקודות וציאתם אל שתי נקודות (היינו, מילה המנוקדת כסגול והופך לצירה), יהיה זה, אם תוציא הדבר ותסמכהו על עין הנוכר (=אם מדובר בצורת הנסמך), ולא תבוא עליו אות מוסף בגוף הדבר; תאמר 'כי תדר נדר' (במ' ל 4), הוא עומד בנפשו (היינו, צורת הנפרד), ואם תוציאהו על עין [דבר]" (היינו, צורת הנסמך). ירד אל שתי נקודות, וְנִדְרַ אֶלְמָנָה' (במ' ל 10); 'שֶׁכֶר תחת שֶׁכֶר' (ויק' כד 20), [=בנפרד], ולא נחלו על שֶׁכֶר יוסף' (עמוס ו 6) [=בנסמך]. שער צירוף שתי נקודות אל נקודה אחת (היינו, מלה המנוקדת בצירה והופך

69 כוונתנו לניקוד שנמצא בכתב-היד הטברניים המדויקים וכתב-היד ההולכים בעקבותם.

70 דקדוקי הטעמים, מהדורת בר-שטראק, לייפציג 1879, ד"צ ירושלים תשל"א, §36, עמ' 36. אנו מעתיקים עפ"י חומר המסורה שבסוף כ"י ל = כ"י לניגראד B19a, טשנת 1008; והשוונו לחומר המסורה שבסוף כ"י ל3 (ראה עליו להלן, הערה 82). במהדורת הצילום של כ"י ל, ירושלים תשל"א, הקטע נמצא בכרך ג, עמ' 308.

71 חסר בכתב-היד ל 3, וניתוסף בדקדוקי הטעמים (לעיל, הערה 70), §36 עמ' 36. גוסיף, שבכ"י ל צוין לעיל: 'כי תדר נדר' (במ' ל 4), אבל בפסוק עצמו הטעם בכ"י ל הוא: 'כי תדר נדר'.

לחירק), 'ספּר',⁷² ואם תוציא אתו [אל קונה]⁷³ תאמר ('ספר')⁷⁴ 'ספּר'; 'זכר', 'זכרו'; 'סת', 'סתרו'; ('עבר', 'עברו')⁷⁵ והמלאכה גדולה (=היינו, יש עוד הרבה לכתוב כאן בעניין הטיית שמות עצם)⁷⁶.

הקטע הראשון מציין, שכין שמות העצם שהם בשש נקודות בנפרד, יש שהם מנוקדים בחמש נקודות בנסמך.⁷⁷ למשל, 'נדר': נפרד — 'נדר' (בר' ל 4), נסמך — 'נדר' (בר' ל 10); 'שבר': נפרד — 'שבר' (ויק' כד 20), נסמך — 'שבר' (עמ' ו 6).⁷⁸ הקטע השני

72 ברקדוקי הטעמים (לעיל, הערה 70), §36, עמ' 36, הרפיסו: 'כמו ספר', וצינו המהדירים שמילה זו אינה בכתב-היד (ל 33). תוספת זו של המהדירים קולעת לכוונה, אבל אין היא דומה לסגנון שבחומר המסורה הנדונה. נראה יותר שיש להשלים כאן: [תאמר] 'ספּר', ואם תוציא ... תאמר 'ספּר', בדומה לסגנון הקטע שצוטט להלן, הערה 77: 'תאמר 'אָרץ', ואם תקבץ תאמר 'אָרצות': השווה גם הקטע הראשון שצוטט בפנים ('תאמר 'כי חדר נדר'). הספנו כאן בפנים את הניקוד במילה 'ספר', שחסר בכ"ל.

73 ברקדוקי הטעמים (לעיל, הערה 70), §36, עמ' 36, ציינו המהדירים שמילים אלה חסרות בכתב-היד (ל 33) ושהוסיפו אותן על-פי הקונטקסט. ביטוי זה ('תוציא אותו אל קונה'), ובאותו מרכן (להנחת מילה עם כינוי הקניין), נמצא קודם לכן, ברקדוקי הטעמים, §36, עמ' 35 (=כ"ל לעיל, הערה 70), ג, עמ' 307: 'וכאשר תוציא א[ו]תו אל קונה, תאמר דְּכָרִי, דְּכָרִי, דְּכָרִי, דְּכָרִי'.

74 המילה נמצאת בכ"ל ובמהדורות דקדוקי הטעמים (לעיל, הערה 70), §36, עמ' 36. היא חסרה בכ"ל ל3, ונראה שזה קלע יותר לסגנון המקורי, שהרי המילה מיוחדת כאן (היא כבר נזכרה מיד לעיל). השווה הסגנון בקטע הראשון שציטטנו בפנים.

75 הדוגמא של: 'עבר', 'עברו', שכ"ל ל אינה מתאימה לשאר הדוגמאות כאן: שהרי 'עברו' מנוקדת בסגול העיין ('לעברו', יש' מז 15), ולא בחירק. ברקדוקי הטעמים (לעיל, הערה 70), §36, עמ' 36, הרפיסו: 'עבר', 'עברו'; ואף זה לא מתאים, שהרי לא קיים 'עברו' בחנ"ך כנסמך לשם העצם 'עבר' (ואפילו אם היה קיים, לא הייתה העיין מנוקדת בחירק). ברוחק ניתן לומר, שהתכוונו לאיש 'עבר' (נכדו של 'שם'), והתכוונו לומר שממנו נגזר החומר 'עברי', שהעיין שבו מנוקדת בחירק. הנוסח בכ"ל ל3 כאן הוא: 'עבר', 'עברו'; ואין זה אלא חיקון שאינו הולם את הקטע שלנו. שכן הקטע מדבר על דוגמאות, שבהן צירה (ולא סגול!) בצורת הנפרד, הופך לחירק (ולא פתח!) כשמוסיפים כינוי הקניין.

76 כן פירשו מהדירי דקדוקי הטעמים (לעיל, הערה 70), §36, עמ' 36. הביטוי נמצא שוב ברקדוקי הטעמים, §37, עמ' 36, וכן §72, עמ' 61, ובאותו מובן (היינו, שיש עוד הרבה לכתוב בנושא הנדון). והשווה כ"ו כבר, נצני הדקדוק (תרגם א"ז רבינוביץ על-פי המקור בגרמנית 1895), תרפ"ו, ד"צ ירושלים תש"ל, עמ' 38–39.

77 הכוונה לאותם שמות שפ"א הפועל שלהם מנוקדת בחירק, כשניתוסף כינוי הקניין, כגון: 'נדר', 'נדרו'; 'לחבדיל מאלה שמנוקדים בפתח בפ"א הפועל כשניתוסף כינוי הקניין, כגון: 'אָרץ', 'אָרצו'. הקבוצה האחרונה של שמות צוינה ברקדוקי הטעמים (לעיל, הערה 70), §36, עמ' 35, מיד לפני הקטע שציטטנו בפנים (=כ"ל לעיל, הערה 70), ג, עמ' 308: 'שער צירוף שלש נקודות ויצאיהם אל פתחה, יהיה מדרך השמות המי(ן)חות, תאמר 'אָרץ', ואם תקבץ תאמר 'אָרצות': 'מָלָךְ', 'מָלְכִים': 'חָפֶץ', 'חָפְצִים': כי שוא תעמ[ו]ר במקום פתחה. (הדוגמא האחרונה, 'חָפֶץ', אינה מתאימה לכאן לגמרי, שהרי היא מנוקדת בצירה, ולא בסגול, בצורת הנפרד).

78 הפרדה זו שבין הנפרד בשש נקודות לנסמך בחמש נקודות, לא בוצעה בעקביות, אפילו לא בדוגמאות שצינו כאן ברקדוקי הטעמים. למשל, 'נדר' אכן מנוקדת בחמש נקודות בנסמך

מציין, ששמות עצם המנוקדים בחמש נקודות בנפרד, מנוקדים בחירק [ושווא] כשניתוסף להם כינוי הקניין. למשל, 'ספר': נפרד – 'ספר', עם כינוי – 'ספרי'; 'זכר': נפרד – 'זכר', עם כינוי – 'זכרי'.

והנה, יש לשים לב, שלמרות שהדוגמאות שבקטע הראשון ('נדר', 'שבר') מתאימות גם לנאמר בקטע השני (ביחס לכינוי הקניין), אין הן משמשות דוגמאות לקטע השני. לאמור, גם הדוגמאות של 'נדר', ו'שבר', מנוקדות בחירק ושווא במקרים של חוספת כינוי הקניין ('נדר' שמ"ב טו 7, 'נדר' במ' ו 21, ועוד צורות; 'שבר' יר' י 19, 'שבר' יחז' לב 9, ועוד צורות). למה אם כן בחרו בדוגמאות אחרות בקטע השני ('ספר', 'זכר' וכו'), ולא השתמשו באותן הדוגמאות שבקטע הראשון? יש להשיב, שיש הכדל בסיסי בין הדוגמאות בקטע השני לבין הדוגמאות שבקטע הראשון: בניגוד לדוגמאות שבקטע הראשון, ששם שמות העצם ('נדר', 'שבר') מנוקדות בשש נקודות בצורת הנפרד, ובחמש נקודות בצורת הנסמך, כאן בקטע השני, שמות העצם ('ספר', 'זכר' וכו') מנוקדות בחמש נקודות בצורת הנפרד, וכך, כנראה, גם בצורת הנסמך. הקטע השני רוצה לומר, שגם מילים המנוקדות בחמש נקודות בצורת הנפרד ובצורת הנסמך (ולא רק מילים המנוקדות בשש נקודות בצורת הנפרד ובחמש נקודות בצורת הנסמך), יש לנקד אותן בחירק ושווא במקרים של חוספת כינוי הקניין.

המסקנה שלעיל, שהדוגמאות בקטע השני (המנוקדות בחמש נקודות בנפרד) מנוקדות בחמש נקודות גם בצורת הנסמך, יוצאת מהשוואה לשאר הקטעים ב'דקדוקי הטעמים' העוסקים בשינויי ניקוד בין צורת הנפרד לצורת הנסמך. שהרי אין אפילו קטע אחד העוסק בשינויי ניקוד בין צורה בנפרד לסגול בנסמך, בחיכות רגילות. שאר הקטעים מצביעים על השינוי ההפוך: בין סגול לצירה, בראש מילה (הקטע הראשון שלעיל); בין סגול לצירה, בסוף המילה (§39; כגון, 'מחנה', 'מטה', ועוד);⁷⁹ או מצביעים על שינוי בין צירה בחיכות קטנות של שתי אותיות שאינן מוטעמות כמקף, לבין סגול כשהחיכות מוטעמות כמקף (§40; כגון, 'הן', 'יש', 'שם', ועוד);⁸⁰ וכן על שינוי בין שש נקודות לבין

כבמ' ל 10, אבל בבמ' ו 2, 5 'נדר' מנוקדת בשש נקודות בנסמך. וכן 'שבר' אכן מנוקדת בחמש נקודות בנסמך בעמסו ו 6 (וכן יש' ל 14 'כשבר', סה 14 'משבר'); אבל ברוב המקרים של 'שבר' בנסמך היא מנוקדת בשש נקודות, כגון, ויק' כא 19 (2א), יש' ל 26, ועוד 7א. השווה בקיצור: W. Gesenius, E. Kautzsch, A. Cowley, *Hebrew Grammar*, Oxford² 1910–1970, §93k, p. 266, n. 2. הניקוד של 'פלא', יש' ט 5, בחמש נקודות: 'so the best authorities'; שהרי הניקוד שם ככתור ארם-צובה הוא בשש נקודות).

79 למשל: 'מחור' למחנה' (שם' לג 7) בנפרד, 'מחנה ראוכל' (במ' ב 10) בנסמך; 'משה אחר' (במ' יז 18) בנפרד, 'משה לו' (במ' יז 18), 'משה משפחת אביהן' (במ' לו 12) בנסמך. 80 ליתר דיוק: התיבה הקטנה המוקפת, מנוקדת בסגול, אם התיבה שלאחריה מוטעמת באות הראשונה, כגון: 'קן-עם' (במ' כג 24), 'שם-עיר' (יחז' לט 15); או אם התיבה שלאחריה מנוקדת כשווא בתחילתה, והטעם בא מיד לאחריו, כגון: 'יש-לא' (בר' לא 29), 'שם-קני' (שמ"א ח 2). לעומת זאת, התיבה הקטנה המוקפת, מנוקדת בצירה, אם התיבה שלאחריה מוטעמת באות השנייה, כגון: 'יש-פנינו' (איוב ט 33); או אם התיבה שלאחריה מוטעמת באות השנייה שלאחר שווא בראש מילה, כגון: 'יש-דברים' (קהל' ו 11). כמובן, אם

פתח וקמץ בצורת הרבים (הקטע שמיד לפני הקטע הראשון שציטטנו לעיל: כגון, 'אַרְצִי' — 'אַרְצוֹת').⁸¹ והנה, מכיוון שאין קטע אחד המצביע באופן מפורש על שינוי ניקוד בין חמש לשש נקודות בחיבור רגילות, יש להסיק שבקטע השני שלעיל התכוונו לומר, שהחיבור הללו מנוקדות בחמש נקודות לא רק בנפרד אלא גם כנסמך (ובכך הן שוות בצורת הנסמך לחיבור שבקטע הראשון, שאף הן מנוקדות בחמש נקודות בצורת הנסמך).

מסקנה אחרונה זו מוכיחה, שדעת המסורה (המופיעה ככתב־יד ל 3) היא, שחמיד יש לנקד את המלה 'זכר' (הנזכרת בקטע השני שלעיל) בחמש נקודות, גם בנפרד וגם כנסמך. וכך יש לנהוג במילים הדומות לה, כגון 'ספר', 'סתר', המנוקדות בחמש נקודות בצורת הנפרד; היינו, יש לנקד אותן בחמש נקודות גם בצורת הנסמך. אם כן, בכל המקרים שלעיל, שבהם הביעו חכמים שונים ספקות לגבי ניקוד של 'זכר', כגון: 'מחה' אמחה את זכר עמלק' (שם' יז 14), 'מחה את זכר עמלק' (דב' כה 19), 'זהודו לזכר קדרשו' (תה' ל 5; צו 12), 'זכר רב טובך יביעו' (תה' קמה 7), יש לנקד את כולן לדעת המסורה בחמש נקודות.

נפנה עתה לכתב־היד המקראיים, ונבדוק איך ננקדה חיבור 'זכר' הלכה למעשה. האם כתב־היד משקפים כאן את דעתה של המסורה? כדי להשיב על שאלה זו, בדקנו 39 כתב־יד מטיפוסים שונים: 9 כתב־יד טברניים מרויקים; ⁸² 13 כתב־יד ספרדיים; ⁸³ 12 כתב־יד אשכנזיים; ⁸⁴ 5 כתב־יד איטלקיים.⁸⁵ ואלו הן התוצאות:

- החיבור הקטנה אינה מוקפת, היא מנוקדת כצירה, כגון: 'זֶן האדם' (כר' ג 22), 'יש חמשים' (כר' יח 24), 'שם דע' (דב' כב 14). עוד יש לציין, שהבדלי הניקוד (צירה/סגול) בחיבור 'בן', 'את', נחפרטו בדקדוקי הטעמים בסעיפים נפרדים: 41 ('בן'), 42 ('את').
- 81 ראה לעיל, הערה 77, ציטוט לשון הקטע.
- 82 א (כתר ארם-צובה); ל (לנינגראד פירקוביץ' (I, B 19a); ש1 (כ"י ששון 1053 [לשעבר]); ש (כ"י ששון 507 [לשעבר]) = כ"י ירושלים 5702²⁴; ב (הספרייה הבריטית 4445 Or.); ל3 (לנינגראד פירקוביץ' (II, B 10); 9 (לנינגראד פירקוביץ' (II, B 59); ל6 (לנינגראד פירקוביץ' (I, A 85); ק3 (קהיר, בית הכנסת הקראי [3]). על כתב־יד אלה, ראה י' ייבין, כתר ארם-צובה, ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט, עמ' 357 ואילך; על כ"י ק3, ראה פנקובר (לעיל, בתחילת הערה 2), עמ' 49–74. כתב־יד אלה וכן כתב־היד המקראיים האחרים שנוכחים כסמך, נבדקו במיקרופילם, במכון לחצלומי כתב־היד העבריים בירושלים, להוציא כתב־היד שנבדקו על-פי מהדורת הצילום שלהם: א (ירושלים תשל"ז), ל (ירושלים תשל"א); ש (קופנהגן 1978, 1982); ולהלן: JTS 44a (ירושלים 1974), די רוסי 2 (קופנהגן 1959), ודי רוסי 668 (קופנהגן 1959).
- 83 ששון 82, ששון 508, B.M. Or. 2201, טריניטי 13, JTS 44a, B.M. Add. 15251, B.M. Harley, 368, JTS L79, ששון 16, B.M. Add. 15250, B.M. Or. 2626–28, B.M. Add. 15252.
- 84 B.M. Add. 9400, B.M. Add. 10455, B.M. Add. 9401, Berlin Or. 1–4, B.M. Or. 4227, B.M. Add. 15451, פריס 1–3, B.M. Or. 2696, די רוסי 668, פריס 1–3, B.M. Add. 15451, B.M. Or. 4227, B.M. Add. 9404.
- 85 די רוסי 2, B.M. Or. 2, H.M. Harley 5710–11, אורבנטי 2, טריניטי 15, טריניטי 11.

1. כתב־היד הסכרניים המדויקים (ובראשם כתב ארם־צובה, א) בכל 9 כתב־היד שבדקנו: א (הניקוד בתורה על־פי עדותו של ספיר ב'מאורות נתן')⁸⁶ ל שו ש ב ל3 ל9 ל16 ק3, הוי"ן של 'זכר' מנוקדת בצירה בשמ' יז 14 וגם ברב' כה 19.⁸⁷ וכן, למשל, בכתב־יד א ל שו, הוי"ן של 'זכר' מנוקדת בצירה בתה' ל 5, צו 12 (שניהם: 'לִזְכֹּר קדשו'), קמה 7 ('זִכְר רב טובך יביעו'). לשון אחר, לפי כתב־היד הטברניים המדויקים — כתב־היד המדויקים מארץ־ישראל ומצרים עם מסורה טברנית, מן המאה העשירית והאחת־עשרה — הוי"ן של 'זכר' תמיד מנוקדת בצירה בצורת הנסמך. וכך כמוכן הניקוד בצורת הנפרד, כגון תה' קיא 4 ('זִכְר עשה לנפלאותי'; א ל שו).

2. כתב־היד הספרדיים

(א) כ־6 מתוך 13 כתב־היד הספרדיים שבדקנו, ששון 82, ששון 508, B.M. Add. 15251, Or. 2201, טריניטי 13, JTS 44a, הוי"ן של 'זכר' מנוקדת בצירה בשמ' יז 14 וגם ברב' כה 19. וכן, למשל, ב־4 מכתב־יד אלה: ששון 82, ששון 508, B.M. Add. 15251, Or. 2201, הוי"ן של 'זכר' מנוקדת בצירה בתה' ל 5, צו 12 (שניהם: 'לִזְכֹּר קדשו'), קמה 7 ('זִכְר רב טובך יביעו'). חלק מכתב־יד אלה (מהשישה שלעיל) ידועים ממחקרים אחרים בענייני נוסח ככתב־יד ספרדיים מדויקים הקרובים יחסית לכתב־היד הטברניים המדויקים.⁸⁸ לשון אחר, בדומה לכתב־היד הטברניים המדויקים, הוי"ן של 'זכר' תמיד מנוקדת בכתב־היד הספרדיים המדויקים בצירה בצורת הנסמך. וכך כמוכן הניקוד בצורת הנפרד, כגון: תה' קיא 4 ('זִכְר עשה לנפלאותי'; ששון 82, ששון 508, B.M. Add. 15251, Or. 2201).

86 ר' זר, 'מאורות נתן לר' יעקב ספיר (כתב־יד JTS L 729), לשוננו ג (תשמ"ו), עמ' 151–213. ראה שם: עמ' 165, 'שמן' יז יד, 'זכר', חמש נקודות — כן; עמ' 174: [רב'] כה יט, 'זכר', ח"ג (=חמש נקודות) — כן. אלו הן חלק מן השאלות ששאל יעקב אבן ספיר במאה ה־י"ט ביחס לכתב ארם־צובה, והתשובות שהשיב לו מנשה סתהון. על המקרה השני הצביע גם בריאר (לעיל, הערה 4), עמ' מד. שתי שאלות אלה (וכן אחרות ששאל אבן ספיר) עלו מתוך הקריאה בדברי דובנא ב'תקון סופרים', ובדברי היידנהיים בתומש מאור עינים. יש להוסיף, כי זר, בהערותיו, שם, עמ' 191 (מס' 136), עמ' 203 (מס' 379), הפנה בין השאר ל'תקון סופרים' ו[חומש] מאור עינים (שמ' יז 14), ולמנחת שי ר'תקון סופרים' (רב' כה 19). כרם, בהערותו לרב' כה 19, ראוי היה גם להפנות תזרה ל'תקון סופרים' ו[חומש] מאור עינים בס' שמות, שהרי שם עיקר הדיון. יתרה מזו, בהערותו לרב' כה 19, זר ציין שלפי מ"ש ות"ס: 'ס"א זִכְר'. כרם עיקר החילוף הוא כמוכן 'זִכְר' בשש נקודות, גם ברב'; ראה ת"ס ומ"ע לשמ' יז 14.

87 ליתר דיוק: בכ"י ב חסר רב' כה, ובכ"י ל16 חסר שמ' יז.

88 ראה מ' כהן, מגבשי כתב במצופי מסורה עתיקים ומשמעם לחולדות נוסח המקרא המקובל, א'–כ', דיסרטאציה, ירושלים תשל"ג, עמ' 96–122 (ביחס לכתב־היד ששון 82, ששון 508, B.M. Or. 2201); ובסיכום אצל י"ש פנקובר, יעקב בן חיים וצמיחת מהדרות המקראות הגדולות, דיסרטאציה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 159 והערות 438–439 (עמ' 369–370), ועמ' 161–162. כ"י ששון 82 מדויק יותר משני כתב־היד האחרים שלעיל, ולשם הפשטות כללנו אותו כאן.

(כ) ב-7 מחוך 13 כתבי-היד הספרדיים שכדקנו, B.M. Or. 2626-28, Add. 15250, Harley 1528, Add. 15252, ששון 16, ששון JTS L79, 368, הזיין של 'זכר' מנוקדת בסגול בשמ' יז 14 וגם בדב' כה 19; להוציא ששון 368, שם הזיין של 'זכר' בשמ' יז 14 מנוקדת בצירה. ב-4 מבין 7 כתבי-יד אלה, B.M. Add. 15250, Harley 1528, ששון 16, ששון 368, הזיין של 'זכר' מנוקדת בסגול גם בתה' ל 5, צו 12 (שניהם: 'לִזְכֹּר קִדְשִׁי'), קמה 7 ('זָכַר רַב טוֹבָךְ יִכְיֶעוּ'). בשניים מבין 7 כתבי-היד הללו, יש ערכוביה ביחס לניקודה של הזיין של 'זכר' בשלושת המקומות שלעיל שבחלהים: Or. 2628 — 'לִזְכֹּר קִדְשִׁי' (תה' ל 5, צו 12) מנוקדת הזיין בצירה, ואילו 'זָכַר רַב טוֹבָךְ' (תה' קמה 7) מנוקדת הזיין בסגול; Add. 15252 — בתה' ל 5, קמה 7 מנוקדת הזיין בצירה, ואילו בתה' צו 12 מנוקדת הזיין בסגול. חלק מכתבי-היד הללו (מהשבעה שלעיל) ידועים ממחקרים אחרים בענייני נוסח ככתבי-יד ספרדיים הרחוקים יותר מהנוסח שבכתבי-היד הטברניים המדויקים.⁸⁹ לשון אחר, בניגוד לכתבי-היד הטברניים המדויקים, ובניגוד לכתבי-היד הספרדיים המדויקים, ישנם כתבי-יד ספרדיים אחרים, הרחוקים מכתבי-היד הנ"ל בניסוחם, שבהם הזיין של 'זכר' תמיד מנוקדת בסגול בצורת הנסמך. ויש מהם שכרוכ המקרים מנוקדת הזיין בסגול. ראו להדגיש, שבקבוצת כתבי-יד אלה, גם צורת הנפרד מנוקדת בסגול, כגון: תה' קיא 4 ('זָכַר עֲשֵׂה לְנַפְלָאוֹתַי'; B.M. Add. 15250, Harley; Add. 15252, ששון 16, ששון Or. 2628, 368); להוציא כ"י Add. 15252, שגילה ערכוביה גם ביחס לניקוד של צורת הנסמך. 7 כתבי-היד שבקבוצה זו הם מן המאות ה"ג-ה"ד, ואחד מן המאה ה"ט".⁹⁰

89 ראה כהן (לעיל, הערה 88), שם (ביחס לכתבי-היד ששון 368, ששון 16), והסיכום אצל פנקובר (לעיל, הערה 88), שם. יש להעיר, שכ"י B.M. Or. 2626-28, שייך לימגבשי הביניים של כתבי-היד הספרדיים בקירבתם לכתבי-היד הטברניים המדויקים (יד א' דחוק יותר, יד ב' קרוב יותר); ראה כהן, שם, עמ' 107-111. היינו, בנוסחו הוא רומה לכתבי-היד הספרדיים המדויקים. מכל מקום, אנו רואים, שביחס לניקוד של 'זכר' אין הוא זהה לשיטתם. לשון אחר, למרות שיש ויקה מסוימת בכתבי-יד ספרדיים בין קטיגוריות הכתיב לבין קטיגוריות הניקוד (המדויק יחסית בראשונה גם מדיק בשנייה), אין היא מוחלטת. 90 Add. 15250 (מאה י"ג); Harley 1528 (מאה י"ד לערך); Add. 15252 (1350 לערך); ששון 16 (שנת 1383); ששון 368 (שנת 1366); Or. 2626-28 (שנת 1483); JTS L79 (מאה ט"ו). ראו להוסיף כאן, שכ"ד גינצבורג, באפראט לתנ"ך, מהדורתו, לונדון 1926, הצביע בשמ' יז 14 (וכן בארבעה המקומות בתהלים, לרבות קיא 4) על חילופי ניקוד בכתבי-יד ספרדיים, וכן אשכנזיים ואיטלקיים, ביחס ל'זכר' (חלק ממה שצינו בפנים גם רשום שם), כמזכר הוא רשם שם חילופים בנרדן מרפוס המקרא. משום מה, הוא לא ציין חילופים במהדורתו ביחס לדב' כה 19. אירישום זה בדב' כה 19 הטעה את ברואר (לעיל, הערה 4), עמ' מב, שכתב: 'זִכְר' מנוקד (= 'זכר', הזיין בצירה) בכל כתבי-היד והרפוסים שהיו לעיני גינצבורג.... כלל גדול הוא, שאפשר להשתמש באפראט של גינצבורג עבור התרשמות ראשונה ביחס לחילופים, אבל תמיד יש לברוק אחריו. שהרי הרישום באפראט של גינצבורג איננו שלם. ראה לרומא, פנקובר (לעיל, הערה 88), עמ' 170 והערה 445a (עמ' 371), עמ' 172 והערה 453c (עמ' 373). עתה יש להוסיף את 'זכר' שבדב' כה 19, ליחר הרומאות של רישום בלתי שלם באפראט הנ"ל.

3. כתב־היד האשכנזיים

(א) כ־5 מבין 12 כתב־היד האשכנזיים שבדקנו B.M. Or. 2696, Add. 9401, Add. 10455, Berlin Or. 1-4, הוי"ן של 'זכר' מנוקדת בצירה בשמ' יז 14 וגם כדב' כה 19.⁹¹ באחד מבין 12 כתב־היד, B.M. Ar. Or. 16 (ללא תורה), הוי"ן של 'זכר' מנוקדת בצירה בתה' ל 5, צו 12 (שניהם: 'לִזְכֹּר קדשו'), קמה 7 ('זָכַר רב טובך יביעו'), לשון אחר, בדומה לכתב־היד הטברניים המדויקים ולכתב־היד הספרדיים המדויקים, הוי"ן של 'זכר' תמיד מנוקדת בקבוצה זו של כתב־היד האשכנזיים בצירה בצורת הנסמך.⁹² וכך כמובן הניקוד בצורת הנפרד, כגון: תה' קיא 4 ('זָכַר עשה לנפלאותיו'; Ar. Or. 16).

(ב) כ־3 מבין 12 כתב־היד האשכנזיים שבדקנו, B.M. Add. 9404, Or. 4227, Add. 15451, והם ידועים ממחקרים אחרים בענייני נוסח ככתב־יד אשכנזיים הרחוקים מהנוסח שככתב־היד הטברניים המדויקים,⁹³ הוי"ן של 'זכר' מנוקדת בסגול בשמ' יז 14 וגם כדב' כה 19.

כ־2 מבין 12 כתב־היד, פריס 1-3, די רוסי 668, הוי"ן של 'זכר' מנוקדת בסגול, רק באחד משני המקרים של שמ' יז 14 (פריס) ודב' כה 19 (די רוסי), ואפשר שכך היה הניקוד בכ"י די רוסי 2, בדומה לכ"י די רוסי 668.⁹⁴

כ־3 מבין 6 כתב־היד שבקבוצה זו, B.M. Add. 15451, פריס 1-3, די רוסי 2 (שניים האחרונים מעורבים ביחס לניקוד בשמ' יז 14 ודב' כה 19), הוי"ן של 'זכר' מנוקדת בסגול גם בתה' ל 5, צו 12 (שניהם: 'לִזְכֹּר קדשו'), קמה 7 ('זָכַר רב טובך יביעו'). באחד מששת כתב־יד אלה, Or. 4227, יש ערבוביה ביחס לניקודה של 'זכר' בשלושת המקומות שלעיל שבתהלים: 'לִזְכֹּר קדשו' (תה' ל 5, צו 12) מנוקדת הוי"ן בצירה, ואילו 'זָכַר רב טובך' (תה' קמה 7) מנוקדת הוי"ן בסגול.

91 ליתר ריוק: בכ"י ברלין הניקוד לא ברור בשמ' יז 14 (כנראה דהה). כמו־כן הניקוד מתחת לוי"ן של 'זכר' דהה שם בתה' ל 5, צו 12, קמה 7, ועל כן אין אנו מוכירים אותו להלן בפנים.

92 אחד מבין כתב־היד הללו, ברלין 1-4 (יד ב'), ידוע ממחקרו של כהן כשייך ל'מגבשי הביניים' של כתב־היד האשכנזיים בהשוואתם לכתב־היד הטברניים המדויקים. ראה כהן (לעיל, הערה 88), עמ' 137-138, ובסיכום אצל פנקובר (לעיל, הערה 88), עמ' 162 והערה 443a (עמ' 370). היינו, מבין כתב־היד האשכנזיים, הוא שייך לאותם כתב־היד הקרובים יותר לכתב־היד הטברניים המדויקים. מכל מקום, נוסחו עדיין רחוק מכתב־היד הטברניים המדויקים, והוא דומה לאותם כתב־יד ספרדיים הרחוקים מנוסח כתב־היד הטברניים המדויקים.

93 ראה כהן (לעיל, הערה 88), עמ' 123-138 (ביחס לכתב־היד Or. 4227, Add. 15451); ובסיכום אצל פנקובר (לעיל, הערה 88), עמ' 159, 162 והערה 443a (עמ' 370). שני כתב־היד שייכים ל'מגבשי הביניים' בעלי מרווח שינויים גרול. ביחס לכתב־היד השני, הכוונה אל כ"י Add. 15451, יד ב'; ואילו כ"י Add. 15451, יד א' שייך למגבש כעל מרווח שינויים קיצוני.

94 בכ"י די רוסי 2, שם 'זכר' מנוקדת בצירה בשמ' יז 14, יתכן שהיא מנוקדת בסגול כדב' כה 19 (אף שאי אפשר לקרוא אותה), בדומה לכ"י די רוסי 668. שהרי כל שלושת המקרים שלעיל (בתהלים) מנוקדים בסגול בכ"י די רוסי 2, וכך מנוקד שם גם 'זכר' בתה' קיא 4.

לשון אחר, בניגוד לכתב־היד הטברניים המדויקים, לכתב־היד הספרדיים המדויקים, ולחלק מכתב־היד האשכנזיים, ובדומה לקבוצה השנייה של כתב־היד הספרדיים, ישנם כתב־יד אשכנזיים, שבהם הווי"ן של 'זכר' תמיד מנוקדת בסגול בצורת הנסמך. ויש מהם שכרוב המקרים מנוקדת הווי"ן בסגול. ראוי להדגיש, שבקבוצת כתב־יד אלה, בדומה לקבוצה השנייה של כתב־היד הספרדיים, גם צורת הנפרד מנוקדת בסגול, כגון: תה' קיא 4 ('זכר עשה לנפלאותיו'; B.M. Add. 15451, פריס 1-3, די רוסי 2, Or. 4227). 6 כתב־היד שבקבוצה זו — וכמעט כולם מגלים תופעות של שיטת הניקוד הטברני המורחב — הם מן המאות הי"ג-הי"ד.⁹⁵

4. כתב־היד האיטלקיים

(א) באחד מבין 5 כתב־היד האיטלקיים שבדקנו, B.M. Harley 5710-11, הווי"ן של 'זכר' מנוקדת בצירה בשמ' יז 14 וגם בדב' כה 19. כן מנוקדת, שם, הווי"ן של 'זכר' בצירה בתה' ל 5, צו 12 (שניהם: 'לזכר קדשו'), קמה 7 ('זכר רב טובך יביעו'). לשון אחר, בדומה לכתב־היד הטברניים המדויקים, ולכתב־היד הספרדיים המדויקים, הווי"ן של 'זכר' תמיד מנוקדת בכתב־יד איטלקי זה בצירה בצורת הנסמך. וכך הניקוד בצורת הנפרד שם: יש' כו 14 ('יתאכר כל זכר למו'); להוציא תה' קיא 4 ('זכר עשה לנפלאותיו'), הווי"ן בסגול (1).

(ב) ב־2 מתוך 5 כתב־היד האיטלקיים שבדקנו, B.M. Ar. Or. 2, טריניטי 15 (צרפתי-איטלקי), הווי"ן של 'זכר' מנוקדת בסגול בשמ' יז 14 וגם בדב' כה 19.⁹⁶ ב־2 מתוך 5 כתב־היד הללו, אורבנטי 2, טריניטי 11 (צרפתי-איטלקי), הווי"ן של 'זכר' מנוקדת בסגול, רק באחד משני המקרים של שמ' יז 14 ('אור' 2) ודב' כה 19 (טריניטי 11).⁹⁷

95 די רוסי 2 (תחילת המאה הי"ג); Add. 15451 (מאה י"ג); פריס 1-3 (שנת 1286); Or. 4227 (שנת 1300 לערך); Add. 9404 (1350 לערך); די רוסי 668 (מאה י"ד). רק כ"י Or. 4227 אינו מגלה תופעות של שיטת הניקוד הטברני-המורחב. על כתב־היד Add. 15451, C.D. Ginsburg, *Introduction to the Massoretico-*, פריס 1-3, Add. 9404, ראה: *Critical Edition of the Hebrew Bible*, London 1897, reprint New York 1968, pp. 556-563, 605-615, 765-771. על התופעות של הניקוד הטברני המורחב, ראה: P. Kahle, *Massoreten des Westens*, II, Stuttgart 1930, photo ed. Hildesheim 1967, pp. 57*-60*. וראה שם, במיוחד תופעה 11 (עמ' 58*): חילוף בין קמץ ופחח וכן בין צירה וסגול (כידוע, קאלה כינה בטעות את כתב־היד האלה: 'כתב־יד של בן־נפתלי'). וכן ראה רשימת התופעות אצל: A. Dotan, 'Masorah', *Encyclopaedia Judaica* XVI, pp. 1462-1463. ובמידת התופעה הראשונה, שם, עמ' 1462 (אותו חילוף בניקוד כדלעיל). 96 ביחס לכ"י B.M. Ar. Or. 2, כבר גינצבורג (לעיל, הערה 89), עמ' 500, הצביע על החילופים הרבים שבו בענייני כתיב וטעמים. כמובן הוא ציין שם, עמ' 499, שהפתח והקמץ וכן הצירה והסגול מחלפים בכתב־היד. 97 כ"י אורבנטי חסר ניקוד בדב' כה 19 (וכן בכל העמוד שם). ולו ניקד, סביר שהיה מנקד בצירה, שהרי כך הניקוד שם בשלושת המקרים בתהלים שלעיל, וכך בישי' כו 14 ותה' קיא 4.

בכתב־יד אחר שכתוך תח־קבוצה זו, טריניטי 11 (שהיה בו ערבוביה בשיטת הניקוד בשמ' יז 14 ורב' כה 19), יש ערבוביה ביחס לניקודה של 'זכר' בשלושת המקומות שלעיל שכתהלים: בתה' צז 12 ובתה' קמה 7 מנוקדת הוי"ן בצירה (ובתה' צז 12 גם הכ"ף מנוקדת בצירה!), ואילו 'לזכר קדשו' (תה' ל 5) מנוקדת בסגול. בכתב־יד אחר, אורבנטי 2 (שם ננקדת 'זכר' בסגול בשמ' יז 14), מנוקדים כל שלושת המקרים שכתהלים בצירה.

לשון אחר, בקבוצה זו של כתב־היד האיטלקיים, והם הרוב מאלה שברקנו, שיטת הניקוד קרובה לזו שכתת־הקבוצה השנייה של כתב־היד האשכנזיים: סגול בשני המקומות של שמ' יז 14 ורב' כה 19, או לפחות באחד המקומות האלו.⁹⁸ בשניים מכתב־יד אלה, השיטה נראית מעורבת גם בהתחשב במקרים שכתהלים, בכתב־יד אחרונים אלה (אורבנטי 2, טריניטי 11) הוי"ן מנוקדת בצירה בצורת הנפרד, כגון: תה' קיא 4 ('זכר עשה לפלאותיו!); אם כי כ"י טריניטי 11 מגלה ערבוביה גם כאן, שהרי ביש' כו 14, הוי"ן מנוקדת בסגול ('זתאבד כל זכר למר').⁹⁹ 3 מכתב־היד שבקבוצה זו הם מן המאות ה"ג-ה"ט, וכתב־יד נוסף תאריכו לא ברור.¹⁰⁰

לסיכום הממצאים בכתב־היד המקראיים ביחס לניקוד התיבה 'זכר' (שמ' יז 14, רב' כה 19, תה' [1+3x]):

- א. (1) בכתב־היד הטברניים המדויקים, (2) בכתב־היד הספרדיים המדויקים, (3) בקבוצת כתב־יד אשכנזיים, (4) ובאחד מכתב־היד האיטלקיים שברקנו, הוי"ן של 'זכר' מנוקדת תמיד בצירה, גם בצורת הנפרד וגם בצורת הנסמך.
- ב. (1) בכתב־יד ספרדיים הרחוקים יותר בנוסחם מכתב־היד הטברניים המדויקים, (2) בכתב־יד אשכנזיים הירועים אף הם כרחוקים מנוסח כתב־היד הטברניים המדויקים, והמגלים, ברובם, תופעות של הניקוד הטברני המורחב, (3) וכן ברוב כתב־היד האיטלקיים שברקנו, הוי"ן של 'זכר' מנוקדת בסגול בצורת הנסמך. וברובם הוי"ן מנוקדת בסגול גם בצורת הנפרד (להוציא את האיטלקיים). מכין כתב־יד אלה, יש שהם עקביים בשיטה שנייה זו, ויש שהם מגלים ערבוביה בין שתי השיטות. לאמור, כתב־יד אחרונים אלה מנקדים את הוי"ן של 'זכר' בחלק מהמקרים בסגול, ובחלקם בצירה. נראה שהשיטה השנייה, המנקדת את הוי"ן של 'זכר' בסגול, נובעת בכתב־היד הספרדיים מההגייה הספרדית, ובכתב־היד האשכנזיים מההגייה האשכנזית הקדומה של העברית; כשתיהן לא הבדילו בין צירה לסגול.¹⁰⁰ תופעה זו שבהגייה הספרדית ובהגייה

98 על קרבת כתב־היד האיטלקיים לטיפוס כתב־היד האשכנזיים בענייני נוסח, ראה פנקובר (לעיל, הערה 88), עמ' 159, והערה 437a (עמ' 369); וכן פנקובר (לעיל, בתחילת הערה 2), עמ' 65. כאן אנו עומדים על קרבה מסוימת ביניהם בעניין הניקוד.

99 כתב־היד 2 Ar. Or. (שנת 1216); טריניטי 11 = גינצבורג 52 (שנת 1419); טריניטי 15 = גינצבורג 56 (שנת 1450 לערך). תאריכו של כ"י אורבנטי 2 לא ברור (יש בו קולופין עם שנת 979, ונראה שאין הוא אותנטי).

100 על כתב־היד הספרדיים, ראה כבר ר' ולמן מהענא, שערי תפלה: 'האמנם בקצת ט"ס (=ספרי ספר) נקוד 'זכר' בשש נקודות. אבל אין לסמוך עליהם כזה; לפי שהספרדים אינם מבדילים במבטא בין צירי' לסגול', נקל להם לטעות בזה' (לעיל, הערה 26). על המבטא

האשכנזית הקדומה משקפת הגייה ארץ-ישראלית קדומה (השונה מההגייה הטברנית), המצוייה בכתיב-יד שונים המנוקדים בשיטת הניקוד הארץ-ישראלי.¹⁰¹ היינו, כרוכ כתב-היד המנוקדים בניקוד ארץ-ישראל יש רק סימן אחד לצירה ולסגול.¹⁰²

הקדום אצל האשכנזים (עד המאה הי"ד, כאמצעה), ראה א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, א' (ענייני הגייה וניקוד), עדה ולשון ד', ירושלים תשל"ט; ולעניינו, חילוף בין צירה לסגול, ראה שם, עמ' 16-32, ובמיוחד עמ' 27-32 (גם לגבי התיארוך). בנוסף לחומר שציין אלדר שם כעדות להגייה האשכנזית הקדומה, עמ' 16-27, ראה עוד לדוגמא מחזור וורמייזא, כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (4781⁰; כך, א, כתיבתו נשלמה בשנת 1272), מהדורת הצילום, ירושלים תשמ"ו: 'נָקֵר למעשה בראשית' (הוי"ן בסגול), 15, 331, 333, 339, 360, 376, (338 — ספק סגול). וכן ראה כ"י בודליאנה, ניוברא 1035 (מחזור אשכנזי לכל השנה, המאה הי"ג, צוין בספרו של אלדר כסימן אב; ושייך לו גם כ"י ניוברא 1033 = אא בספרו של אלדר): 'נָקֵר תחלת כל מעש...' (כאחיות גדולות, והוי"ן בסגול), 20, לעומת: 'נָקֵר' (הוי"ן בצירה), 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

ראה אלדר (תשל"ט; לעיל, הערה 100), עמ' 30-31; I. Eldar, 'Hebrew Reading ; Traditions of the Jewish Communities', *Masoretic Studies* 6 (1990), p. 50; והשווה: בית-אריה (לעיל, הערה 100), עמ' 100 (תשכ"ה) = עמ' 342 (תשל"ז). הגייה ארץ-ישראלית זו מצויה גם בכתיב-יד המנוקדים בשיטת הניקוד הטברני המורחב, שם יש ערכוביה בשימוש הסגול והצירה, מכיון שלא הכדילו בהגייתם (ראה לעיל, הערה 95).

ראה: E.J. Revell, *Hebrew Texts with Palestinian Vocalization*, Toronto 1970, p. 33; שם רוול מחלק את כתב-היד שחקר לאחת-עשרה קבוצות, ובשבע מחוכן משמש רק סימן אחד לצירה וסגול. בשתיים מן הקבוצות יש שני סימנים שונים לצירה וסגול, אך הם משמשים כערכוביה. רק בקבוצה אחת משמשים שני הסימנים לצירה וסגול כהפרדה עקיבה. ראה גם י' יהלום, 'הניקוד הארצישראלי — המחקר והשינוי', לשוננו נב (תשמ"ח), עמ' 122-143; שם הוא מחרכו כ-12 כתב-היד הגדולים של פיוט המנוקדים ניקוד ארץ-ישראלי מקיף (חלק מכתב-היד רשומים אצל רוול). כרוכ רובם (10) של כתב-היד סימן אחד משמש לצירה וסגול (בשבעה מכתב-היד אלה יש סימן נוסף, המשמש בכתב-היד אחרים לצירה, אבל כאן משמש לשווא). ורק בשניים מהם משמשים שני סימנים לצירה וסגול ובהפרדה עקיבה (ראה שם, עמ' 122). יש לראות בהבדלים השונים שלעיל התפתחות היסטורית, המוקדם (ללא הבחנה בין הצירה לסגול) למאוחר; ראה יהלום, שם, במיוחד עמ' 120-121, 121-122, 122-123 (ושם, עמ' 122, הערה 29, ביקורת על מיון הקבוצות של רוול). נוסף, שביחס לדוגמא שלנו, כמעט ואין שריד של התיבה 'זכר' בקטעי המקרא המנוקדים בניקוד ארץ-ישראלי. מבין כתב-היד הרשומים בספרו של רוול: E.J. Revell, *Biblical Texts with Palestinian Pointing and their Accents*, *Masoretic Studies* 4, Missoula 1977 (ושם גם מפתח לפי פסוקים; כרם ברישום חוכן כתב-היד אין הוא

ראוי להדגיש, ששיטת הניקוד שמצאנו בכתבי־היד הטברניים המדויקים וכתבי־היד ההולכים בעקבות: 'זכר' הוי"ן בצירה גם בצורת הנסמך, היא גם השיטה של המסורה, כפי שלמדנו אותה לעיל.

הבהרת דברי הרד"ק בס' השרשים

מה בין הממצאים שמצאנו בכתבי־היד ובמסורה ביחס לניקודה של 'זכר' ובין העדויות שראינו לעיל? במיוחד, מה בין ממצאים אלה לבין דברי הרד"ק בס' השרשים? כוונתו, לפי הנוסח המורחב בס' השרשים, שהוא הנוסח המקורי, רד"ק ציין: ¹⁰³

ומבלי תוספת נון, 'תמחה את זכר עמלק' (דב' כה 19), בשש נקודות, אבל 'לזכר

מפרט במקרים של כתבי־יד המפוזרים בדפים שונים, מהו התוכן של כל קטע וקטע), מצאנו רק כתבי־יד אחד רלבנטי, הוא כ"י T.S. 20,53 (שהוא חלק מכ"י P301/P310; וראה יהלום, שם, עמ' 113 הערה 8), הכולל גם את תהלים ל'; ודווקא בניקוד של אותו מזמור, מבדילים בין הסימן של צירה (כגון: 'וּתְרַפְּאֵנִי', 'וְנִתְאֲוֵנִי') לבין הסימן של סגול (כגון: 'וְיָגֵעַ', 'וְכַעֲרֵב', 'בְּכִי'). וכך מבדילים שם גם בתה' ל 5: 'וַהֲוֹדוּ לְזִכֹּר קִרְשִׁי'; היינו מנקדים הוי"ן בצירה. ואת אפוא רוגמא שבה מבדילים בין הצירה לסגול, שלא כמקובל ברוב כתבי־היד המנוקדים בניקוד ארץ־ישראלי (ביחס למקומות אחרים בכתבי־היד, ראה להלן). העתיק של המזמור שבכתב־היד הנ"ל אצל: A. Murtonen, *Materials for a Non-Masoretic Hebrew Grammar*, I, Helsinki 1958, N. Allony-A. Diez Macho, 'Otros dos Manuscritos <<Palestinosenses>> de Salmos', *Sefarad* 18 (1958), pp. 259-260; ושם, צילום מול עמ' 256 (אלוני ודיאז מאצ'ו, בניגור למורטון, העתיקו: 'לִזְכֹּר', בתוספת 'צירה' מעל ה"ף, ברם חסר שם ניקוד במיקרופילם). אלוני ודיאז מאצ'ו מציינים, שם, עמ' 255, כי כל אחד משני הסימנים הנ"ל (א'; א') משמשים בכתב־היד בערבוביה לסימון סגול, צירה ושווא (רוב הדוגמאות הן מתהלים לב). לאמור, שלא כתהלים ל, שם מפרידים בכתב־היד בין סגול לצירה, בתהלים לב הסימנים משמשים שם בערבוביה (למשל: תה' לב 7 יִסְתָּר = יִסְתָּר'; א' יִסְתָּר'). היינו, גם בכתב־יד זה לא תמיד הפרידו בין הגיית הצירה לסגול. רוגמא אחרת של ההגייה הקדומה הארץ־ישראלית נמצאת בכ"י ברלין Or. fol. 1213, בכתובה מזרחית, כנראה לפני שנת 1100, המנוקד בחלקו בניקוד טברני מורחב (ציין לו קאלה [לעיל, הערה 8], עמ' 54*-55*). שם אנו מוצאים כי 'זכר' מנוקדת באופן עקבי בסגול הוי"ן (שם' יז 14, דב' כה 19, תה' ל 5, צו 12, קמה 7; וכן תה' קיא 4).

103 אנו מעתיקים בפנים עלי־פי ס' השרשים, כ"י קונטנוה 206, עמ' 36; ודומים לו כל כתבי־היד בעלי הנוסח הארוך של דברי הרד"ק, ראה לעיל, הערה 32. נוסף, שלשונו של רד"ק כאן בס' השרשים: "...במקצת ספרים, ובמקצת ספרים...", ביחס לחילוף בניקוד, נמצא גם במקומות אחרים בס' השרשים. ראה לרוגמא, (1) ערך הרר: 'בהררם שְעִיר' (כר' יד 6) — במקצת ספרים הר"ש (=הראשונה) בחטף פתח (הפסוק חסר ב"א, אבל הניקוד אפשרי לפי שיטת הכתר), ומקצתם בשוא לכרו (וכן ל'); (2) ערך שכב: 'והשכב בתוך ערלים' (יחז' לב 32) — בקצת ספרים בקמץ חטף (דהיינו: וְהִשְׁכַּב), ובמקצת הספרים בשק (דהיינו: וְהִשְׁכַּב; וכן א ל'). והשווה עוד לענייננו, (3) ערך פשר: 'ימי יודע פשר דבר' (קהל' ח 1) — בחמש נקודות (וכן ל'). ויש ספרים שהוא בשש נקודות.

קדשו' (תה' ל 5, צו 12), בחמש נקדות, ולית כותיה, כן הוא כמקצת ספרים, ובמקצת ספרים כל 'זכר' בחמש נקדות.

כלומר, רד"ק מביא כאן שתי דעות. לפי הדעה השנייה, הנמצאת כמקצת הספרים — וכוונת רד"ק לכתב־יד ספרדיים¹⁰⁴ — כל 'זכר' מנוקדת בצירה. שיטה זו היא השיטה שמצאנו בכתב־היד הספרדיים המדויקים, ההולכים כזה אחר אלה הטברניים המרוקים. וכן מצאנו אותה בקבוצה אחת של כתב־יד אשכנזיים ובכתב־יד איטלקי אחד.

כזכור, הדעה הראשונה שהביא הרד"ק, קשה, לכאורה, לפרשה. ברור לכול, שרד"ק אומר שבמקצת הספרים (=הספרדיים) 'זכר' בדב' כה 19 מנוקדת בסגול, ואילו 'לזכר' קדשו' שבתהלים מנוקדת בצירה. הבעייה הכפולה היא: (1) לכאורה, ההערה 'לית כותיה', שלאחר המקרה של תהלים, מורה שרד"ק התכוון לומר, שאחד משני המקומות בתהלים שבו כתוב 'לזכר קדשו' (ל 5, צו 12) מנוקד בצירה, ואילו בכל יתר התנ"ך 'זכר' מנוקדת בסגול; אם כך התכוון, למה לא ציין לאיזה מן שני המקרים בתהלים התכוון? (2) אם רד"ק התכוון לומר זאת, למה בחר לציין ש'זכר' בדב' כה 19 מנוקדת בסגול; ראוי היה להביא את המקרה הראשון, בשמי יז 14? על כן יש שפירשו שההערה 'ולית כותיה' חוזרת אחורה לדוגמא בדב' כה 19 של 'זכר' בסגול. ההבדל בין שני הפירושים הוא גדול למדי. לפי הפירוש הראשון (ר' שבתי סופר, ר"ח באזילה, ר' וואלף היידנהיים ועוד), רד"ק מציין, שלפי מקצת הספרים יש לנקד 'זכר' בכל התנ"ך בסגול, כגון 'זכר' בדב' כה 19, להוציא המקרה (ליתר דיוק: אחד המקרים) של 'לזכר קדשו' שבתהלים, שם יש לנקד הו"ו בצירה. לפי הפירוש השני (ר' זלמן מהענא, ר' שלמה דובנא) רד"ק אומר, שלפי מקצת הספרים יש לנקד 'זכר' בכל התנ"ך בצירה, כגון המקרה של 'לזכר קדשו' [שני המקרים], להוציא המקרה של 'תמחה את זכר עמלק' בדב' כה 19, שם יש לנקד בסגול.

האם הממצאים בכתב־היד מאשרים אחד מפירושים אלה? תחילה להערת 'לית כותיה' שמביא הרד"ק. בראש ובראשונה, יש לציין, שמבין 13 כתב־היד הספרדיים שבדקנו, לא מצאנו הערת מסורה קטנה, כגון 'לית כותיה', ביחס לניקודה של 'זכר', לא בדב' כה 19, ולא בתה' ל 5 או צו 12. ואפשר שההערה 'לית כותיה' שהביא רד"ק, איננה לשון שמצא בכתב־יד, אלא לשונו של הרד"ק, המחקה את לשון המסורה. שנית, אם מצא לשון זו בכתב־יד, קשה להגית שמצא אותה על 'לזכר קדשו', שהרי יש שני מקרים דומים (ואז היו מעירים בהערה: 'כ'). ואם התכוונו רק לאחר משני המקרים, וצינו 'ל' רק ביחס לאחד מהם, למה לא הרחיק רד"ק את מילות המפתח כדי להוציא את הקורא

104 ראה דברי רד"ק, מבוא לס' השרשים (המבוא לא נדפס במהדורת ברלין 1847, הנפוצה היום; וראה לדוגמא במהדורת ויניציאה ש"ו): "... וראיתי לבאר בחלק הענין הזה נקוד קצת המלים אשר בספרי הארץ הזאת (רד"ק ישב בפרובנס, בדרום צרפת) משוכשים, ואני מאשר שקדתי על הספרים המדויקים אשר הובאו מספרד, ספרים הראויים לסמון עליהם, ראיתי להועיל חועלת גדולה לחלמידים בספר הזה, ולהאיר מחשך עיניהם, ולהסיר עקשות פיהם ולווח שפתותיהם בקריאה'.

מספק? מכאן נראה, אם רד"ק מצא הערה זו בכתב־יד, היא הייתה הערה לדב' כה 19 ולא למקרה שבתהלים.¹⁰⁵

נפנה עתה לניקוד שבכתב־היד המקראיים בהשוואה למחלוקת שבין שני הפירושים שבדברי הרד"ק. לא מצאנו כתב־יד אחד המתאים בפרטי ניקוד חיבת 'זכר' אל הפירוש הראשון או אל הפירוש השני של דברי הרד"ק, אם כי מצאנו כמה כתב־יד הקרובים לפירוש הראשון. ואלו הפרטים, המבוססים על בדיקת 'זכר' בשמ"י 14, דב' כה 19, תה' 5, צו 12, קמה 7, וכן קיא 4.

(א) כתב־יד הקרובים לפירוש של ר' שבתי סופר: (1) ספרדי — B.M. Or. 2626-28 — (מאה ט"ו; מאוחר בהרבה לזמנו של רד"ק); (2) אשכנזי לא מדויק — B.M. Or. 4227 — (תחילת המאה הי"ד). בשני כתב־יד אלה, בכל המקרים של 'זכר' מנוקדת הוי"ן בסגול, להוציא שני המקרים של 'לזכר קדשו' בצירה.

(ב) כתב־יד המתקרב במקצת לפירוש ר' שבתי: (3) ספרדי לא מדויק — B.M. Add. 15252 (מאה י"ד). בכל המקרים של 'זכר' מנוקדת הוי"ן בסגול, להוציא שלושה מקרים בצירה: 'לזכר קדשו' (תה' ל 5), תה' קמה 7, וכן תה' קיא 4.¹⁰⁶

ביחס לפירוש השני של דברי הרד"ק: לא מצאנו כתב־יד ספרדי או אשכנזי אחד הדומה לפירושו של ר' זלמן מהענא את דברי הרד"ק — כל 'זכר' בצירה, להוציא רב' כה 19 בסגול. שהרי, כשיש סגול בדב' כה 19 בכתב־יד ספרדי, אין הוא המקום היחיד בכתב־היד של 'זכר' בסגול. וכך הדבר גם בכתב־היד האשכנזיים. יתרה מזו, בכתב־היד הספרדיים שבדקנו, כשיש סגול בדב' כה 19, רוב המקרים של 'זכר' (או כולם) מנוקדים בסגול. כתב־היד הקרוב ביותר לפירושו של ר' זלמן מהענא הוא כתב־יד איטלקי מאוחר, טריניטי 11 (מאה ט"ו), שם כל המקרים מנוקדים בצירה, להוציא שני מקרים בסגול: דב' כה 19, וגם תה' ל 5 ('לזכר קדשו').

על־פי ממצאים אלה קשה לומר כוונות, שאחד הפירושים הוא הפירוש הנכון של דברי הרד"ק, אם כי נראה, שפירושו של ר' שבתי קרוב יותר לממצאים שמצאנו בכתב־היד. אפשר שבדיקה רחבה יותר בכתב־יד נוספים תכריע את הכף לכאן או לכאן. נוסף, שבדברי רד"ק בחיבורו הרקדוקי, ס' מכלול, בעניין שמות עצם בחמש ושש נקודות, נראים כאסמכתא לפירוש הראשון (=הוי"ן של 'זכר' תמיד מנוקדת בסגול, להוציא המקרה [או שני המקרים] של 'לזכר קדשו' בתהלים).¹⁰⁷ שהרי הרד"ק כותב במכלול:¹⁰⁸

105 זו מסקנתו של ר' זלמן מהענא; ראה לעיל, הערה 26.

106 להלן שתי וריאציות על פירושו של ר' שבתי. (1) כל המקרים של 'זכר' מנוקדים בסגול, להוציא שמ"י 14 בצירה: (1) כ"י ספרדי לא מדויק — ששון 368; (2) כ"י אשכנזי לא מדויק — די רוסי 2 (כנראה גם דב' כה 19 מנוקד בסגול; ראה לעיל, הערה 94). (ד) כל המקרים של 'זכר' מנוקדים בסגול, להוציא רב' כה 19 בצירה: (3) כ"י אשכנזי לא מדויק — פריס 1-3.

107 על כך עמד בקיצור, רייף (לעיל, הערה 16), עמ' 231 הערה 178.

108 ס' מכלול, ליק תרב", ר"צ ירושלים תשכ"ז, קמט ע"ב.

פֶּעַל — אָרץ, תֶּחֱן, אָרֶךְ ... טָרַם, זָכַר, זָכַר, פָּרַד, ... ; שָׁקַל, ה' מהם בסגול, ...
ובמסורת אחרת מצאתי: ... נֶשֶׁךְ, נָכַל יין, עָכַר. והדומה להם בסגול הפ"א
והע"ן, ובחלק הענין (=ס' השרשים) יחבאר כל אחד ואחד בשרשו, איזה חמש
נקודות ואיזה בשש נקודות;
ואשר מהם הפ"א בצירי והע"ן בסגול, כמו: עֶשֶׁב, חָפֶר, שָׁבֵט, עָרָה, עָרַר, עָזַר,
סָפַר, סָתַר, סָפַל ...

לאמור, רד"ק מפריד כאן בין שמות עצם הבאים בנפרד בשש נקודות, כגון: 'אָרֶץ', 'תֶּחֱן',
ובין אלו הבאים בנפרד בחמש נקודות, כגון: 'עֶשֶׁב', 'חָפֶר', 'שָׁבֵט'. אין הוא מפריד
בשתי קבוצות אלו בין נפרד לנסמך כענייני ניקוד; היינו, בשתי הקבוצות — הנסמך
דומה לנפרד. אלא שבשתי הקבוצות רד"ק מציין חריגים שונים (בדרך כלל על-פי הערות
מסורה), כגון מקרים מהקבוצה הראשונה המנוקדים בחמש נקודות, ומקרים מהקבוצה
השנייה המנוקדים בשש נקודות.

והנה, רד"ק רושם כאן בס' מכלול את 'זכר' בקבוצה הראשונה של שמות עצם,
המנוקדים בצורת הנפרד בשש נקודות, היינו, הו"ן בסגול. לפי שיטה זו, גם בצורת
הנסמך מנוקדת הו"ן בסגול, להוציא חריגים שונים, אם יהיו כאלה (כפי שרד"ק ציין
לגבי הקבוצה הראשונה: 'ובחלק הענין (=ס' השרשים) יחבאר כל אחד ואחד בשרשו,
איזה בחמש נקודות ואיזה בשש נקודות').¹⁰⁹ אם נחזור עתה לפירוש הראשון של דברי
רד"ק בס' השרשים, ש'זכר' תמיד מנוקדת בסגול, להוציא המקרה (או שני המקרים) של
'לזכר קדשו' בתהלים, אנו רואים שהוא מתאים לדברי הרד"ק כאן בס' מכלול (אף שלא
הזכיר כאן מה היו החריגים בניקוד). מאידך, הפירוש השני שניתן לדברי הרד"ק בס'
השרשים, ש'זכר' חמיד מנוקדת כצירה (גם בנפרד וגם בנסמך), להוציא דב' כה 19
המנוקדת בסגול, הוא ההפך של דברי רד"ק בס' מכלול, ואינו מתאים לו כלל.¹¹⁰

109 שיטת הרד"ק ('זכר' הו"ן בסגול בנפרד ובנסמך) היא הפך השיטה שמצאנו במסורה,
בדקדוקי הטעמים (לעיל, הערה 70), עמ' 36, שם 'זכר' צוין בין שמות העצם שבהם
מנוקדת הו"ן בצירה בצורת הנפרד, וכפי שראינו לעיל, ניתן להסיק מדקדוקי הטעמים,
שגם צורת הנסמך מנוקדת בצירה. יצוין, שרד"ק רושם את 'אָרֶץ' ו'זָכַר' בין שמות העצם
הסגוליים, ואין הוא מצביע שהם שונים בניקודם כאשר ניתוסף להם כינוי הקניין ('אָרְצִי',
'זָכְרִי'). יש להעיר, שרייף (לעיל, הערה 107) ציין, ששיטת דקדוקי הטעמים שונה מזו של
רד"ק ביחס לניקוד 'זכר' בצורת הנפרד. אבל לא דייק שם רייף כשציין, שלפי דקדוקי
הטעמים יש לנקד 'זכר' הו"ן בסגול בצורת הנסמך, ושעל שיטה זו העיר גוניוס בדקדוקו,
אנפ. 59. שכן מדקדוקי הטעמים יש להסיק, שיש לנקד 'זכר' הו"ן בצירה בנסמך. וגוניוס
מעיר שם (ראה לעיל, הערה 78), בעקבות דקדוקי הטעמים (שם), על מקרה הפוך: 'נָגַד',
'שָׁכַר', המנוקדים בסגול בנפרד וכצירה בנסמך, ואין הוא מעיר כלל על 'זכר' (שניקודו
הו"ן בצירה אינו משתנה בנסמך), וגם לא על צירה בנפרד וסגול בנסמך.

110 אם עתה מסתבר שהפירוש הראשון שניתן לדברי הרד"ק בס' השרשים (ר' שכתי והבאים
אחריו) הוא המתאים לדברי הרד"ק בס' מכלול, והוא הקרוב יותר לממצאים בכתב-היד
הספרדיים שבדקנו, איך בכל זאת נשיב על הקשיים בדברי הרד"ק שבס' השרשים שהעלה
ר' ולמן מהענא? (1) נצטרך לומר, שילית כותיה מתכוון רק לאחד מהמקרים של 'לזכר
קדשו' שבתהלים, ורד"ק משום מה לא טרח לציין לאיזה מבין השניים התכוון (וסביר יותר

דפוסי המקרא ויחסם לדברי החוקרים

לבסוף נפנה לשאלה: איך נהגו דפוסי התנ"ך בניקודה של התיבה 'זכר' בשם' יז 14 ודב' כה 19? כדי להשיב על כך, ברקנו מבחר של 79 דפוסים למן המאה הטי"ו ועד למאה הי"ט: 6 מן המאה הטי"ו, 5 מן המאה הטי"ז, 21 מן המאה הי"ז, 37 מן המחצית הראשונה של המאה הי"ח, 10 מן המחצית השנייה של המאה הי"ט. בחרנו מדרג גדול מן המאות המאוחרות כדי לראות, אם יש קשר בין מה שכתבו החוקרים מן הזמן ההוא ובין המציאות בדפוסים שבזמננו. הדפוסים מתחלקים לארבעה טיפוסים ביחס לניקודו של 'זכר' בשם' יז 14 ודב' כה 19:

- (1) ב"ד 40 מתוך 79 הדפוסים (50.63%) 'זכר' מנוקדת בצירה בשני המקרים: 3 מתוך 6 מן המאה הטי"ו, 4 מתוך 5 מן המאה הטי"ז, 8 מתוך 21 מן המאה הי"ז, 19 מתוך 37 מן המאה הי"ח, 6 מתוך 10 מן המאה הי"ט.¹¹¹
- (2) ב"ד 4 מתוך 79 הדפוסים (5.06%) 'זכר' מנוקדת בסגול בשני המקרים: 3 מתוך 6 מן המאה הטי"ו, [0 מן המאה הטי"ז], 1 מתוך 21 מן המאה הי"ז, [0 מן המאות הי"ח והי"ט].¹¹²
- (3) ב"ד 18 מתוך 79 הדפוסים (22.78%) 'זכר' מנוקדת בסגול בשם' יז 14, ובצירה בדב' כה 19: [מן המאה הטי"ו], 1 מתוך 5 מן המאה הטי"ז, 2 מתוך 21 מן המאה הי"ז, 15 מתוך 37 מן המאה הי"ח, [0 מן המאה הי"ט].¹¹³

- שהתכוון לראשון, תהי"ל 5). (2) כמרכן, נצטרך לומר, שר"ק הביא את דב' כה 19 כרוגמא של 'זכר' בסגול, למרות שזה לא המקרה הראשון של תופעה זו (שם' יז 14 הוא המקרה הראשון, לפי הפירוש הנדון); אולי הביא דוגמא זו, מכיוון שהיא נקראת גם בפרשת 'זכור'. יש להודות שהקשיים שהעלה ר' זלמן מהענא טובים יותר מהפתרונות, ולא היינו נאלצים לרגול בפתרונות, לולא היו העדויות האחרות, במיוחד אלה שבס' מכלול, מטות את הכף.
- 111 המאה הטי"ו — בולוניה 1482, ליסבון 1491, נפולי 1491; המאה הטי"ז — סלונקי 1520, מק"ג ויניציאה 1525, ויניציאה 1590, מנטובה 1590; המאה הי"ז — ויניציאה 1606, אמשטרדם 1635, אמשטרדם 1638, ויניציאה 1644, אמשטרדם 1650, המבורג 1663, אמשטרדם 1666, אמשטרדם 1674; המאה הי"ח — ויניציאה 1702 (2א), ווילהרמסדורף 1713, מק"ג אמשטרדם 1724, אמשטרדם 1726, אמשטרדם 1727, פראג 1728, אמשטרדם 1729, אמשטרדם 1732, ויניציאה 1733, אמשטרדם 1735, ויניציאה 1741, מנטובה 1742 (עם מנתח שי), אמשטרדם 1746, אמשטרדם 1749, אמשטרדם 1751, ויניציאה 1755 (3א); המאה הי"ט — רדליים 1848, פטרבורג 1852, וארשא 1861, וויען 1872 (פרשת 'זכור', נדפס בסוף ס' ויקרא), וארשא 1875, וילנא 1892. כמעט כל דפוסי מקרא אלה (חורה או תנ"ך), וכן אלה הנזכרים בהערות שלהלן, נבדקו בספרייה הלאומית בירושלים. חלק מהדפוסים, בעיקר אלה מן המאה הי"ט, בדקתים בבית הכנסת בלינגרד, בקיץ 1990, וחלק מהם, לרבות שונצינו 1488, בדקתים בספרייה הבריטית, בספטמבר 1990. תורתם במיוחד לספרייה הלאומית בירושלים על שירותם האדיב.
- 112 המאה הטי"ו — שונצינו 1488, ברשיא 1492, ברשיא 1494; המאה הי"ז — אמשטרדם 1661 (תנ"ך).
- 113 המאה הטי"ו — מק"ג ויניציאה 1517; המאה הי"ז — אמשטרדם 1667 (תנ"ך), ווילהרמסדורף 1685; המאה הי"ח — אמשטרדם 1700, אמשטרדם 1700 (תנ"ך), ברלין

(4) כ-17 מתוך 79 הדפוסים (21.52%) 'זכר' מנוקדת בצירה כשמי' יז 14, ובסגול כדכ' כה 19: (0 מן המאות הט"ו והט"ז), 10 מתוך 21 מן המאה הי"ז, 3 מתוך 37 מן המאה הי"ח, 4 מתוך 10 מן המאה הי"ט.¹¹⁴

עובדות אלה מראות שבחציים של הדפוסים שבדקנו (50.63%) 'זכר' נקדה בצירה בשמי' יז 14 וכדכ' כה 19; ומאידך רק במיעוטם (5.06%) נקדה 'זכר' בסגול בשני המקרים. יתר הדפוסים מתחלקים כמעט שווה בשווה בערכוביה של שתי השיטות: כ-22.78% מן הדפוסים 'זכר' מנוקדת בסגול בשמי' יז 14 ובצירה כדכ' כה 19, וב-21.52% מן הדפוסים 'זכר' מנוקדת בצירה כשמי' יז 14 ובסגול כדכ' כה 19.

כשאנו מחלקים את הממצא לפי תקופות ההדפסה, אנו עומדים על כמה תופעות מעניינות: (א) בראשיתו של הדפוס, במאה הט"ו, מתוך 6 דפוסים שבדקנו, חציים ניקדו את שני המקרים בצירה, וחציים ניקדו את שניהם בסגול, ואין דפוסים המנקדים בערכוביה של שתי השיטות.¹¹⁵ (ב) במאה הט"ז, מתוך 5 דפוסים שבדקנו, 4 (80%) ניקדו את שני המקרים בצירה, אין דפוס עם שני המקרים בסגול, ואילו דפוס אחד (20%) ניקד בערכוביה: סגול בשמי' יז 14 וצירה כדכ' כה 19, ואין דפוס המנקד בכיוון ההפוך: צירה וסגול.¹¹⁶ (ג) במאה הי"ז, מתוך 21 דפוסים שבדקנו, 8 (38.10%) ניקדו את שני המקרים בצירה, 1 (4.76%) ניקדו את שני המקרים בסגול, 2 (9.52%) ניקדו סגול בשמי' יז 14 וצירה כדכ' כה 19, ואילו 10 (47.62%) — כמעט כולם מאמשרדם (מנשה בן ישראל וכנו) — ניקדו צירה בשמי' יז 14 וסגול כדכ' כה 19 (וזה הפעם הראשונה שערכוביה זו מופיעה בדפוס).¹¹⁷ (ד) במאה הי"ח, מתוך 37 דפוסים שבדקנו, 19

1703, ברלין 1705, אמשטרדם 1705 (תנ"ך), אמשטרדם 1705 (תנ"ך, ואן דר הוט), העללה 1710, אמשטרדם 1712 (2א), אמשטרדם 1719, אמשטרדם 1726, אמשטרדם 1725-1729 (תנ"ך), דיהרנפורט 1729, אמשטרדם 1734, אמשטרדם 1746, ראוי להעיר, שתנ"ך אמשטרדם, מהדורת ואן דר הוט, נחשב לזמן רב כמהדורה מדויקת. בעקבות מהדורה זו, צוין במילון המקראי BDB, עמ' 271: *csir. Ex. 17¹⁴ van d. H.* 'זכר' (למקום זה ציין רייף [לעיל, הערה 16], עמ' 231 הערה 178). כלומר, הם מציינים, שצורת הנסמך של 'זכר' הוא בשש נקודות, כגון כשמי' יז 14, כפי שנרשם במהדורות ואן דר הוט — ולא טרחו לציין, שבאותה מהדורה הנסמך המקביל כדכ' כה 19 מנוקד בצירה. מוכן, שלאור הניקוד של 'זכר' ככתב-יד הטברניים המדויקים והמסורה, יש לחקן הערתו של BDB; שהרי, ניקוד הנסמך של 'זכר' הוא בזי"ן צריה. מהדורתו של ואן דר הוט אינה מדויקת כאן, והיא משקפת מקורות ספרדיים או אשכנזיים.

114 המאה הי"ז — האנא 1611, אמשטרדם 1635, אמשטרדם 1646, אמשטרדם 1670, אמשטרדם 1679, אמשטרדם 1680, אמשטרדם 1683 (2א), אמשטרדם 1692, דיהרנפורט 1693; המאה הי"ח — אמשטרדם 1702, וולצבך 1705, אמשטרדם 1746; המאה הי"ט — וילנא 1850/1852, וילנא 1887 (פרשת 'זכור', גרפס בסוף ס' ויקרא), פטרקוב 1888, וילנא 1889. תודתי לרב מיכאל קוריץ בלנינגרד, שהפנה את תשומת לבי לדפוס המאה הי"ט (בכית הנכנסת בלנינגרד), שניקדו 'זכר' כדכ' כה 19 בסגול הוי"ן.

115 ראה לעיל, הערות 111-112.

116 ראה לעיל, הערות 111, 113.

117 ראה לעיל, הערות 111-114.

(51.35%) ניקרו את שני המקרים בצירה, אין דפוס המנקד את שני המקרים בסגול, 15 (40.54%) — כמעט כולם מאמשרדם (עטיאש, פרופס) — מנקדים סגול בשמ' יז 14 וצירה בדב' כה 19, ו-3 (8.11%) מנקדים צירה בשמ' יז 14 וסגול בדב' כה 19.¹¹⁸ (ה) במאה הי"ט, מתוך 10 דפוסים שכדקנו, 6 (60%) ניקרו את שני המקרים בצירה, אין דפוס המנקד את שני המקרים בסגול, או המנקד שמ' יז 14 בסגול ודב' כה 19 בצירה, ואילו 4 (40%) — רובם מווילנא — ניקרו בשמ' יז 14 בצירה ובדב' כה 19 בסגול.¹¹⁹ מתוך ממצאים אלה יוצא אפוא:

(1) השיטה של ניקור 'זכר' בצירה בשמ' יז 14 ודב' כה 19 תמיד תפסה מקום כחציים של הדפוסים בכל התקופות שכדקנו. יש שהאחוז יורד במקצת, כך במאה הי"ז (38.10%), ויש שהוא עולה על כך, למשל במאה הי"ט (60%).¹²⁰

(2) השיטה של ניקור בסגול בשמ' יז 14 ודב' כה 19 נמצאת רק בתקופה הראשונה של הדפוס, והלכה ודעכה: במאה הט"ו היא נמצאת בחציים של הדפוסים שכדקנו, אין היא מופיעה במאה הט"ז, ואילו במאה הי"ז היא מופיעה רק בדפוס אחד מתוך 21 שכדקנו (4.67%), ואין היא שוב מופיעה.¹²¹

(3) השיטה המעורבת של סגול בשמ' יז 14 וצירה בדב' כה 19 אינה מופיעה בדפוסים במאה הט"ו, נמצאת לראשונה בדפוס אחד מן המאה הט"ז (מתוך חמישה שכדקנו — 20%), ממשיכה באחרים מועטים במאה הי"ז (2 מתוך 21 — 9.52%), מופיעה בתנופה גדולה יותר במאה הי"ח (15 מתוך 37 שכדקנו — 40.54%), בעיקר באמשרדם (עטיאש, פרופס), ונעלמת מן הדפוסים במאה הי"ט.¹²²

(4) השיטה המעורבת של צירה בשמ' יז 14 וסגול בדב' כה 19 אינה מופיעה בדפוסים במאות הט"ו והט"ז. היא נמצאת לראשונה בתנופה גדולה במאה הי"ז (9 מתוך 21 שכדקנו — 42.86%) — בעיקר באמשרדם (מנשה בן ישראל ובנו). במאה הי"ח היא ממשיכה באופן מועט (3 מתוך 37 שכדקנו — 8.11%). במאה הי"ט היא שוב מופיעה בתנופה גדולה יותר (4 מתוך 10 שכדקנו — 40%), בעיקר בוילנא.¹²³

אנו רואים אפוא, שהשיטות המעורבות של ניקור 'זכר' בשמ' יז 14 ובדב' כה 19, מופיעות בדפוסים בעיקר במאות הי"ז-הי"ט. כזכור, אלו הן המאות, שיש בהן דיונים בעניין ניקור 'זכר' בשמ' יז 14 ובדב' כה 19. יש שהחוקרים ראו הזכירו את הדפוסים במפורש, כגון באזילה (1742), דובנא (1783) והיידיגהיים (1818). סביר להניח שהייתה השפעה בין הדפוסים ובין הדיונים, אפילו במקרים שהם לא נזכרו במפורש, כדלקמן: (1) השיטה המעורבת של סגול בשמ' יז 14 וצירה בדב' כה 19 מופיעה לראשונה בדפוס אחד מן המאה הט"ז, ממשיכה באופן מועט במאה הי"ז, מקבלת תנופה גדולה במאה הי"ח, בעיקר באמשרדם, ונעלמת במאה הי"ט. נראה שהארמו"ר הזקן מלובאוויטש

118 ראה לעיל, הערות 111, 113, 114.

119 ראה לעיל, הערות 111, 114.

120 ראה לעיל, הערה 111.

121 ראה לעיל, הערה 112.

122 ראה לעיל, הערה 113.

123 ראה לעיל, הערה 114.

(1745-1813), שקבע סגול בשמ' יז 14 וצירה ברכ' כה 19, הושפע מאחת השיטות שהיתה נפוצה ברפוסים כימיו (15 מתוך 37 שבדקנו — 40.54%). (2) השיטה המעורבת של צירה בשמ' יז 14 וסגול ברכ' כה 19 מופיעה בדפוס לראשונה במאה הי"ז, בעיקר באמסטרדם, אולי בהשפעת דברי הרד"ק בס' השרשים (על-פי פירוש הדומה לזה של ר' ולמן מהענא). לאחר המשך מועט במאה הי"ח, שיטה זו ממשיכה כתנופה גדולה יותר, במאה הי"ט. אפשרושי שיטה זו המופיעה שוב במאה הי"ט, במיוחד בוילנא, הושפעה מדעתו של הגר"א מוילנא, כפי שנמסרה כמעשה רב (1832, 1833 ועוד, כגון וילנא חרל"ט/1888), היינו, לפי דעת רוב העדים שהגר"א קרא 'זכר' ברכ' כה 19 בסגול.¹²⁴

לסיכום: מן הממצאים שבכתבי-היד המקראיים ומן המסורה כרוך, שיש לנקד כל 'זכר' במקרא הוי"ן בצירה. כך הניקוד בכל כתבי-היד הטברניים המדויקים ובכתבי-היד ההולכים בעקבותם, כגון כתבי-היד הספרדיים המדויקים, חלק מכתבי-היד האשכנזיים, ואף באחד מכתבי-היד האיטלקיים שבדקנו. כך גם דעת המסורה, כפי שלמדנו אותה מ'דקדוקי הטעמים'. השיטה השנייה, 'זכר' הוי"ן בסגול, מצאנו בכתבי-יד מקראיים מן המאות הי"ג-ה"ט: מהם כתבי-יד ספרדיים, בעיקר אותם הרחוקים בניסוחם מכתבי-היד הטברניים המדויקים; מהם כתבי-יד אשכנזיים, שאף הם רחוקים מכתבי-היד הטברניים המדויקים, והמגלים, ברובם, תופעות של שיטת הניקוד הטברני המורחב; ומהם כתבי-יד איטלקיים (הדומים לכתבי-היד האשכנזיים בטיפוס נוסחם). מקור השיטה השנייה הוא, כנראה, ההגייה הספרדית וכן ההגייה האשכנזית העתיקה, שבהן אין הבחנה בין צירה לסגול, ושתייהן משקפות הגייה ארץ-ישראלית קדומה (השונה מההגייה הטברנית). רד"ק הוכיר שתי שיטות ניקוד שמצא בכתבי-יד (ספרדיים) שונים ביחס ל'זכר'. רק השיטה השנייה שהביא, כל 'זכר' בצירה, משקפת את כתבי-היד הספרדיים המדויקים; ודווקא עליה יש לסמוך. מכיוון שהיא משקפת את השיטה שבכתבי-היד הטברניים המדויקים והמסורה. כשם שאין אנו סומכים בענייני נוסח על כתבי-יד ספרדיים (וכן אשכנזיים ואיטלקיים) הרחוקים מכתבי-היד הטברניים המדויקים,¹²⁵ כך אין לסמוך עליהם בענייני ניקוד, כשהם חלוקים על כתבי-היד

124 והם כנראה פירשו: מכיוון שלא נזכר שום מנהג דומה לגבי 'זכר' בשמ' יז 14, סימן שהגר"א קרא שם הוי"ן בצירה. מכל מקום, כפי שראינו לעיל (בפנים), לאחר הערה 38), סביר יותר — לאור דבריו שיש לקרוא 'זכר' בסגול הוי"ן גם בתפילת 'אשרי' — שדעת הגר"א הייתה שיש לקרוא 'זכר' גם בשמ' יז 14 הוי"ן בסגול.

125 ראה, למשל, דברי בעל מנחת שי (שסומך על כתבי-יד ספרדיים, ואינו מודע עדיין לנוסח המדויק של כתר ארם-צובה): 'וכן ראיתי בספרים המדויקים מגלות ירושלים אשר בספר שאנו סומכים עליהם' (בר' א 6, בענין פרשיות פתוחות וסגורות; ובמקומות אחרים כתיבם גם בענין נוסח האותיות). והנה, ספרי ספרד המדויקים, שהזכירם בעל מנחת שי, שייכים לטיפוס מגבשי ביניים הקרובים למדי לכתבי-היד הטברניים המדויקים. לשון אחר, נמצא, שלדעת מנחת שי, אין לסמוך על אותם כתבי-יד ספרדיים, השייכים לטיפוס של המגבשים בעלי מרווח שינויים גדול ביותר בין נוסחם לנוסח כתבי-היד הטברניים המדויקים (על טיפוס כתבי-יד הספרדיים, ראה כהן, לעיל הערה 88, וכן פנקובר, שם).

הטברניים המדויקים. כמעט מיותר לציין, שלו היינו חוששים גם לשיטות הניקוד הנמצאות בכתב־היד הרחוקים מכתב־היד הטברניים המדויקים, והיינו מחחילים לקרוא קריאה כפולה בכל מקרה של חילוף שכינים לבין כתב־היד הטברניים המדויקים, לא היינו משלימים את קריאת התורה בשעה טבירה! ויפה עושים היום מדפיסי המקרא, במאה העשרים, שכולם מדפיסים 'זכר' הוי"ן בצירה, ובהתאם לניקוד המדויק, כפי שמצאנו בכתב־היד הטברניים המדויקים ובמסורה; ואין בהם זכר לשיטות השונות שנמצאו בחלק מכתב־היד האשכנזיים, הספרדיים והאיטלקיים, ושלאחר מכן מצאו המשך בחלק מן הדפוסים.¹²⁶ עתה לאחר שהעובדות הובהרו, ראוי שכל הקהילות

126 ראוי היה שמדפיסי הסידורים כימינו ילמדו ממנהג־היד ה'חנני' של ימינו בעניין ניקודו של 'זכר', ובמיוחד ביחס לפסוק מקראי. בידוע, תפילת 'אשרי' נאמרת שלוש פעמים בכל יום: פעמיים בשחרית, ופעם במנחה. יש אמנם מהדרות חדשות של הסידור, שבהן כל ששת המקרים של תפילת 'אשרי' מנוקדות כהוגן: 'זכר' הוי"ן בצירה, כך, למשל, סידור רינת ישראל, נוסח אשכנז, ההריו ש' טל, ירושלים תשל"ד.¹ ברם בין הסידורים שנדפסו בזמן האחרון, יש המנקדים את כל המקרים של 'זכר' שכתפילת 'אשרי' (תה' קמה 7) הוי"ן בסגול. כך בשני סידורי ArtScroll, ההדירוס ר' נתן שרמן ור' מאיר ולוטוביץ: סדור אמרי אפרים (חול/שבת/שלוש רגלים), נוסח ספרד, ברקלין 1985, 1990;² סדור זכרון עזרא בן־ציון (חול), נוסח אשכנז, ברקלין 1988, הנפוצים בחו"ל. בסדור אמרי אפרים מעירים על הניקוד של 'זכר' שבמקרה הראשון של 'אשרי' בשחרית של חול (עמ' 72): 'Some siddurim vowelize זכר, but the meaning is the same' – 'זכר' (הערה זו חסרה בסדור זכרון עזרא בן־ציון). כלומר, הם מצביעים על חילוף הניקוד שסידורים, אבל אין הם טורחים להעיר למה כחול נקוד דווקא: 'זכר'. יש להניח, שבחירתם כאה בהשפעת מנהג הגר"א כמובא במעשה רב (ראה לעיל, הערה 41; וראוי היה להעיר על כך). נוסף לסידורים המנקדים 'זכר' שבי'אשרי הוי"ן בצירה ולא לה המנקדים בסגול, יש המנקדים חלק מן המקרים הוי"ן בסגול וחלקם הוי"ן בצירה! לדוגמא: בסידור השלם ..., נוסח אשכנז, הוצאת אשכול: ירושלים [חסרה ש"ד], בפורמאט קטן ובכריכה קשה, הנפוצה בשוק, אנו מוצאים את הערכוביה הבאה ביחס לניקודו של 'זכר' שכתפילת 'אשרי':

(א) 'זכר' הוי"ן בצירה: (1) שחרית של חול, לאחר 'יהי כבוד', עמ' 58; (2) מנחה של חול, עמ' 147; (3) שחרית של שבת, לאחר 'אב הרחמים', עמ' 265; (4) מנחה של שבת, עמ' 287;

(ב) 'זכר' הוי"ן בסגול: (1) שחרית של חול, לפני 'ובא לציון גואל', עמ' 110; (2) שחרית של שבת, לאחר 'יהי כבוד', עמ' 234.

ערכוביה זו אינה אלא שרידי המחלוקת שבין ר' שבתי סופר וההולכים בעקבותיו (לרבות הגר"א), ובין ר' זלמן מהענא וההולכים בעקבותיו ביחס לניקודו של 'זכר'. ואף אם לא צדק ר' זלמן לגבי הפירוש של ר' ברך הר"ק בסי' השרשים, הוא צדק, בסופו של דבר, ביחס לניקודו של 'זכר'. הרי, כפי שראינו לעיל, לפי המסורה ולפי כתב־היד הטברניים המדויקים, ובראשם כתר ארם־צובה, הניקוד של 'זכר' בתה' קמה 7, הוא הוי"ן בצירה. וכך הניקוד בכתב־היד הספרדיים המדויקים ובחלק מכתב־היד האשכנזיים והאיטלקיים, וזאת השיטה השנייה שהזכיר הר"ק בסי' השרשים. את הניקוד 'זכר' (תה' קמה 7) הוי"ן בסגול מצאנו בכתב־יד ספרדיים ואשכנזיים (וכן בכ"י איטלקי אחד) הרחוקים מכתב־היד הטברניים המדויקים. ברם, אין אנו חוששים בדברים אלה לניקוד שכתב־יד ספרדיים

האשכנזיות יחזירו עטרה ליושנה, ויקראו, בהתאם לכתבי־היד הטברניים המדויקים והמסורה, קריאה אחת בלבד בפרשת 'זכור' (רב' כה 19; ודומה לו שמ' יז 14): 'זָכַר עַמְלֵק, בַּחֲמֵשׁ נִקְדוּדוֹת.

ואשכנזיים אלה המשקפים הגייה ספרדית ואשכנזית קדומה (החזרת להגייה ארץ־ישראלית; השווה כ"י ברלין Or. 1213, לעיל, הערה 102 בסופה) והשווה מוז שבכתבי־היד הטברניים המדויקים. והגיעה השעה, סוף סוף, להרפיש בכל הסידורים פסוק מהמקרא, ודווקא באחת התפילות הנפוצות בציבור, על־פי המסורה וכתבי־היד הטברניים המדויקים: 'זָכַר רַב טוֹכֵךְ יִבְעוּ, הוֹי"ן בַּצִּירָה.

נספחים

I

על קריאת השם 'יששכר' בחורה

לדוגמא: במחלוקת בעניין קריאת השם 'יששכר' ('יששכר' — בן-אשר; 'יששכר' — בן-נפתלי), הכריעו כדעת בן-אשר. על מחלוקת זו, ראה הספרות שציין, י"ש פנקובר, 'כתב-יד ירושלמי של התורה מן המאה העשירית שהגיהו מישראל בן עזיאל', תרבי"ח נח (תשמ"ט), עמ' 70 הערה 87. מכל מקום ראוי להוסיף, שבמקרה של 'יששכר' חידשו מנהגים) בקהילות אשכנזיות שונות, ברכע האחרון של המאה ה"ז ובמאה ה"ח, כדי לצאת ידי שתי הקריאות. שלמה זלמן כץ מהענא, שערי תפלה, יעסניץ 1725, ס' שכג, מג ע"א, מציין, שיש מנהג חדש בקריאת התורה ('ועתה חרשים מקרוב כאו המעוותים הקריאה הנכונה'), לקרוא: (א) 'יששכר' — עד פרשת פנחס; (ב) 'יששכר' — מפרשת פנחס. ש"ז מהענא הצביע, שמקור המנהג הוא בדברי בעל נחלת יעקב (=יעקב קאפיל בן אהרן וסלבר, נחלת יעקב, זולצבאך תמו/1686, כא ע"ד; והשווה גם: יקותיאל לוי ב"ר נחום, קצור נחלת יעקב, הענא תע"ח/1718, כא ע"ב) שציין, שהשם של בנו של יששכר בפרשת פנחס הוא 'ישוב' (במ' כו 24), ואילו לפני כן הוא נקרא 'יוב' (בר' מו 13; נוסף, שבתרגום השבעים וכן בנוסח השומרוני גורסים 'ישוב' גם בס' בראשית, וכך הנוסח בדה"א 11:1, לפי הקרי). את ההבדל בשמות הסביר בעל נחלת יעקב, בעקבות החזקוני לבמ' כו 24, שהשי"ן הנוספת שבשם 'ישוב' ניתוספה משמו של אביו 'יששכר' (!), וכן הביא שם טעם למה 'יוב' רצה לשנות את שמו: 'זאני מצאתי הג"ה טעם נכון ונכון למה נקרא כאן בפ' פנחס ישוב: שלאחר ימים' וכו' (דברים אחרונים אלה מצא בדבק טוב נפי' לרשי"ן לר' שמואל אשנבורג, ריניציאה שמ"ח/1588 [ועוד], קח טור ב: 'הגהה לישוב, פיר'שי ו"ל הוא יוב, יש לתן טעם למה נקרא באמת כאן ישוב, מצאתי: שלאחר ימים' וכו' [הפנה לדבק טוב בלבד, 'קרינסקי, 'קרני אור', על שמ' א 3, שהוא חלק מפירושו מחוקקי יהודה (על פירוש ראב"ע לתורה), שנדפס בתוך: חמשה תומשי תורה ... פיעטרקוב תרס"ז/1907 ועוד; וכן מ"מ כשר, חומש חורה שלמה, כך ה, ירושלים חרצ"ו, עמ' 1197, הערה סר]). לכן, מציין בעל נחלת יעקב (וזה חידושו שאינו בדבק טוב), החל מפרשת פנחס (שם נקרא 'יוב' לראשונה 'ישוב') יש לקרוא את שמו של 'יששכר' בשי"ן אחת בלבד! (נוסף, שדברי החזקוני [כפי שציין ש' אש, המעין ז, ג (תשכ"ז), עמ' 44; וכן ח' שזעזעל בחזקוני, מהדורתו] הם בעקבות פירוש דעת זקנים מבעלי התוספות לבר' ל 18; אלא ששני פירושים אלו באו להסביר למה 'יששכר' חמיד נקרא בשי"ן אחת בלבד, ושלא כמנהג שהונהג בעקבות דברי בעל נחלת יעקב ונכבד עמד על כך אש, שם)). אפשר שמטרת המנהג הייתה גם לצאת ידי דעת בן-אשר (הקריאה השנייה) ודעת בן-נפתלי (הקריאה הראשונה, כפי שצוינה ע"י ש"ז מהענא, שם, מב ע"ב, מג ע"א; ברם אין זו רעתו המדויקת של בן-נפתלי, ראה הנאמר לעיל בנספח זה). ש"ז מהענא מתריע נגד מנהג זה ומציין, שאין הוא נכון. הוא מראה, שם, מב ע"ב-מג ע"א,

שחכמי דקדוק והלכה (רד"ק, רמב"ם, אליהו כחור ור' מנחם די לונגאנו) קבעו, שאנו הולכים לפי בן-אשר. והוא אף מראה, שם, מג ע"א, שהקריאה 'יששכר' אינה לפי כללי הדקדוק והסברו של כעל נחלת יעקב פנומה (ראה שם).

תוכן דברי ר' זלמן מהענא הובא שנית, בשינויים קלים, ללא שם אומרים, ע"ר מנחם מן בן שלמה הלוי, בתוך: חומש עם פי' רש"י, ח"א, דבק טוב, ס' החינוך, והגהות מאת ר' מנחם הנ"ל, אמשטרדם תקכ"ז/1767, כ"ר מט 14, נט ע"א-סא ע"א, בתחתית העמודים (הוא מציין בראש דבריו: '...לפי ששמעתי מכמה חזנים שקוראים יששכר בשני שיני'ן עד פי' פנחס, ומפי' פנחס ואילך קוראים רק בשיני'ן א'). בסוף דבריו (סא ע"א) הוסיף טעם משלו 'בדרך הרמז', מפני מה אין השיני' השנייה הגויה.

המנהג החדש בעניין קריאת 'יששכר' נזכר שוב ע"ר ר' שלמה דובנא, ב'תקון סופרים', בתוך: נתיבות השלום, מהדורת חומש עם הביאור של מ' מנדלסון, ברלין 1783, בדבריו על 'יששכר' (כ"ר ל 18), בעקבות דברי שי' מהענא. דובנא גם מזכיר, שם, מנהג שני בנדון, שרק בפעם הראשונה שבא 'יששכר' בחזרה קורין ב' השיני'ן (= 'יששכר'). ואף הוא, בדומה לשי' מהענא, מחריע נגד מנהגים חדשים אלה ('אכן עתה מקרוב צמחו רעות חדשות בין ההמוניים').

המנהג שהזכיר דובנא ביחס לקריאת 'יששכר' הראשון בלכר בשתי שיני'ן, הועלה לראשונה כסברה, בעקבות דברי החזקוני שלעיל, ע"י שי' מהענא, בנין שלמה, פא"מ 1708, ה ע"א (ולפי דבריו איכא למימר, כי יששכר הראשון שבתורה, שהוא 'ותקרא שמו יששכר', בראשית למ"ד [18], ששתי שיני'ן נקראו בו, שהרי באותו זמן עדיין לא נולד יוב, ועדיין לא נוסף לו אות משם אביו). שי' מהענא רוחה שם את דברי החזקוני (ומנהג הקריאה שיכול להשתמע מהם), ומביא דרשות אחרות לשם 'שוב', שאינן חלויות ב'יששכר', וכן הסברו של אכן עזרא (שי' מהענא, שם, ה ע"ב), בפירושו לשם א 3, לקריאת 'יששכר' בשיני'ן אחת ('בעבור התחברות שני שיני'ן חסרו האחד מהמבטא...'). שלפיהם משתמע שיש לקרוא 'יששכר' תמיד בשיני'ן אחת. שי' מהענא, כבר כאן (ה ע"א), מראה שחכמי דקדוק והלכה (רד"ק, אליהו כחור, רמב"ם) קבעו, שאנו סומכין על בן-אשר. אפשר שהסברה שהזכיר שי' מהענא ביחס לדברי החזקוני משקפת מנהג קריאה קיים, או שהמנהג נוצר בעקבות דבריו (והוא אחד מן המנהגים שהזכיר דובנא), למרות ששי' מהענא דחה דברי החזקוני.

יש להשוות את דברי בן-זרורו של שי' מהענא, ר' יאיר בכרך, מקור חיים (=פי' על שולחן ערוך, אורח חיים), שנדפס לאחרונה: ירושלים, ב כרכים, חשמ"ב-תשד"מ, ס' קמא (כרך ב), ס"ק ח: 'נהגו החזנים שאין קוראין בשם יששכר רק שיני'ן אחת'; ואולם לאחר מכן, ב'קיצור הלכות' (שם), שינה את דבריו: 'נהגו החזנים שלא לקרות שם יששכר רק ישכר, רק שם יששכר בליתו (= כבר ל 18 בלכר קוראים את שתי השיני'ן)', ומאחר שלא נזכר בגמ' ומדרש ולא במשנה, רק בחזקוני פי' פנחס, אין מחזירין אותו ואין מזהירין לאינו יודע זה, כי דבר זה הוא 'ציין למקור זה יצחקי (ראה להלן בסוף הנספח), עמ' נט, הערה 3, בעקבות הערת המהדיר במנהגים דק"ק וורמיישא (ראה להלן בנספח), כרך ב, עמ' קצו, הערה 29, אם כי לא עמדו שם על ההבדל בדברי ר"י בכרך ועל המשתמע מכך). ונראה שיש לדייק, שהמנהג הנ"ל נחחדש בין כתיבת הפנים של מקור

חיים לכין כתיבת 'קיצור הלכות'; האחרון נכתב לאחר פנים הספר (ראה במבוא, כך א, עמ' 10; גבולות לתאריכי החיבור: ההסכמות לספר מתחילות בשנת 1678 [ראה מקור חיים, כך א, עמ' 21] ומסתיימות בשנת 1712 [ראה שם, עמ' 23]). 'הקונטרס אחרון' של החיבור, והוא החלק האחרון בכתב-היד, נכתב לאחר 1732; ראה במבוא, עמ' 10. נמצא, ש'קיצור הלכות' נכתב לפני 1732, ולאחר שנגמר מקור חיים, שתאריך סיומו לא ברור, אבל אפשר שלא היה לפני 1712, תאריך ההסכמה האחרונה). נוסף, שלא דייק ר"י בכרך ברברי החזקוני, כי אין משתמע מדבריו, שיש לקרוא בשתי שינויי'ן בבר' ל 18 (ראה לעיל בנספח זה, והשווה יצחקי, שם).

כאסמכתא להשערותנו, שהשוני ברברי בכרך תלוי בשינוי המנהג, נביא שני עדים, שכל אחד מתאים לאחת הדעות שבכרך הביא: (א) בהתאם לדברי בכרך הראשונים (שתמיד קוראים 'יששכר' בשינוי אחת), כתב ר' יוזפא שמש ב"ר נפתלי הייץ הלוי למשפחת מנצפך (קודמו של בכרך, שישב אף הוא בוורמייזא, במנהגים דק"ק וורמייזא, מהדורת כ"ש המבורגר, י' זימר, י"מ פלס, ב כרכים, ירושלים תשמ"ח—חשנ"ב, בס' רצט, עמ' קצו (כרך ב, בהערה לחלוקת העליות לפרשת שמות; וציין לו יצחקי, שם, עמ' נט, הערה 1): 'כ ל מקום שנאמר יששכר בחורה קורין אותן ישכר'. הגבולות לתאריך של הערת ר' יוזפא הם: אחרי 1648 (כשהחל לכתוב את המנהגים), ולפני 1676 (התאריך המאוחר ביותר בחיבור; ראה מנהגים, כך א, עמ' 27, 29, 32). תצלום של דבריו הנ"ל של ר' יוזפא, בב"י אוקספורד 909, ראה אצל ש' איידלברג, ר' יוזפא שמש דקהלת וורמייזא, ירושלים חשנ"א, עמ' רכא. (ב) דברים דומים, לדברי בכרך האחרונים, עם טעות דומה, נכתבו ונדפסו ע"י בן-דוד, ר' יוסף יוזפא קאשמן סג"ל, נוהג כצאן יוסף (=מנהגי פרנקפורט דמיין), הענא תע"ח/1718 (תל-אביב תשכ"ט, ד"צ: [ירושלים תשמ"ה]), עמ' רמד), ואפשר שבכרך הושפע מהם. וזה לשונו, לאחר שסיכם מקצת מדברי בעל נחלת יעקב: 'עם דטעמו כלשר משמן, אינו מסכים עם מה שכתבו הראב"ע והחזקוני בפ' ויצא, דבכל התורה אינו נקרא בשני שינויי'ן, כ"א בפעם הראשון במקום לידתו, וטעמם בצדס' (הפנה אליו, יצחקי, שם, עמ' נט, הערה 3; ושם הסביר את הטעות של קאשמן ובכרך ביחס לחזקוני). דברינו, העומרים על השתנות המנהג, הם בניגוד לדברי המהדיר של מנהגים דק"ק וורמייזא, כך ב, עמ' קצו, הערה 29*, שפירש את דברי ר' יוזפא שמש הנ"ל לאור דבריהם של בכרך במקור חיים ור' יוסף יוזפא קאשמן בנוהג כצאן יוסף.

שני המנהגים המשוונים ביחס ל'יששכר' נזכרו קודם לדובנא ע"י ר' אליהו ב"ר עזריאל מווילנא (כנראה בעקבות דברי ש"ז מהענא שהובאו לעיל; האחד בשם בעל נחלת יעקב, והשני בשם 'יוש קוראים'), 'מכתב מאלהיו', בתוך: אור תורה לר' מנחם די לונזאנו, המבורג 1738, ט ע"א, ברבריו על 'יששכר' (בר' ל 18). ואף הוא דחה את שניהם (וציין לו דובנא). כמו-כן, שני המנהגים נזכרו, הפעם בעקבות דובנא, ע"י ר' היידנהיים, 'שום שכל', בתוך: חומש תורת אלהים (דק החלק על ס' בראשית נרפס, ולא כולו), [אויפנאכ 1797], בר' ל 18, רצג ע"ב, ואף הוא דחה את שניהם (ציין לו ש' אש, המעין ז, ג [חשכ"ז], עמ' 45; וכן יצחקי, שם, עמ' סא, ללא פרטים ביבליוגרפיים מספיקים, ושם ציטוט).

למרות שיש מהענא, רובנא והיידנהיים החריסו נגד המנהגים החדשים בעניין ייששכר, המנהגים (ובמיוחד קריאת ייששכר בפעם הראשונה [בר' ל 18] בשתי שיניין) המשיכו להתקיים במאה הי"ט בקהילות אשכנזיות שונות, כפי שמתברר מהעדויות הבאות: (1) י"ש באב"ד (1754–1838, רב בסרנפול; ראה עליו *Encyclopaedia Judaica* IV, p. 14), ס' יהושע, והוא שאלות ותשובות..., ואלקווא תקפ"ט/1828, ר"צ: ירושלים תשכ"ח, ס' עב, נו טור א': "...בפעם ראשון יששכר הוא בקמץ תחת שיין ראשונה ושוא תחת שיין שנינה, וכך קורין הקוראיים] בפע' [ראשונה] יששכר]. ומשם והלאה] קורין ישכר בחד שיין... (ציין לו וציטט לשונו, א"י ויוזברג, המעין ח, א [תשכ"ח], עמ' 75). (2) מהר"ם שי"ק (כשם החתם סופר; עדות זו, כמו הקודמת, היא משנות העשרים של המאה הי"ח, ראה להלן), בחוך: מ' סופר, תורת משה, ס' בראשית, פרעסבורג תרל"ט/1879, פרשח ויצא, על ייששכר (בר' ל 18), בקטע שצוין בכוכביח (ראה בסוף ההקדמה של ר' שמעון סופר, נכדו של החתם סופר, שציין, שהקטעים שצוינו בכוכביח הם מפרי עטו של ר' משה שיק וצ"ל, 'שכתב לעצמו בימי נעוריו ממה ששמע מרבו ו"ל'. החתם סופר נפטר בשנת 1839, ומהר"ם שי"ק [1807–1879] למד אצלו בשנים 1821–1827, ראה *Encyclopaedia Judaica* XIV, pp. 957–958), וזה לשונו, כב טור ב: ייששכר, מרומז ב' שכרים [=כל שיין רומז לשכר אחר]...וטעם ראשון נאה לכסוח [=ראוי להסתיר], ולכן אין שיין האחת נקראת אלא נכתבת; ורק בפעם הראשון [=בר' ל 18] — שעכ"ח [=שעל כרחק] צריך להודיע שמו — נקרא בב' שי"גין' (הצביע על מקור זה ש' אדלר, המעין ז, ב [תשכ"ז], עמ' 19; וביתר דיוק בעניין התלמיד, אבל בלי לזהותו, א"י ויוזברג, המעין ח, א [תשכ"ח], עמ' 75). והנה, בקטע מקביל (ללא כוכביח), הבא מיד לפני קטענו, מעיר החתם סופר בעצמו דברים דומים על ייששכר (שי"ן א' אינה נקראת...), אבל אין הוא מציין שהקריאה הראשונה (בר' ל 18) שונה מכל יתר המקומות (ציין לכך ויוזברג, שם). עוד ראוי לשים לב, שדברי החתם סופר באו בעקבות דעת זקנים מבעלי התוספות על בר' ל 18, וגם שם אין הם מציינים שבר' ל 18 שונה מיתר המקומות. אם נניח שמהר"ם שי"ק לא טעה ברישומיו מימי נעוריו (בניגוד ליוזברג, שם), נצטרך לומר שהחתם סופר שינה את רעחו בעשור האחרון של ימיו, לאחר שנת 1827, כשנפטר מהר"ם שי"ק ממנו. (3) ש"ד הירש (1808–1888, רב בפרנקפורט משנת 1851; ראה *Encyclopaedia Judaica* VIII, pp. 508, 510), חמשה חומשי תורה, ס' בראשית, מתורגם ומבואר על-ידו (בגרמנית), פרנקפורט רמייך 1867 (שאר הכרכים הופיעו עד לשנת 1878) [לפניי דפוס 1893–1895, ובן 1898–1899]: בבר' ל 18 השם ייששכר מנוקד בקמץ ודגש בשיין הראשונה וכשווא תחת השיין השנייה (כך בשני הדפוסים שלפניי, אבל בדפוס ראשון יש רק נקודה שמאלית בשיין השנייה וללא שווא (כפי שהעיר אדלר [ראה להלן]), ורשום בלועזית: 'Jisaschar', עובדות המשקפות הגייה בשתי שיניין; ואילו בשאר המקומות בתורה השם מנוקד בקמץ ודגש בשיין הראשונה וללא שום ניקוד בשיין השנייה, ורשום בלועזית: 'Jissachar/Jissachar' (ופעמיים, בר' לה 23, מו 13, נרפסה רק נקודה שמאלית בשיין השנייה וללא שווא, ורשום בלועזית: 'Jisachar/Jissachar'), עובדות המשקפות הגייה בשיין אחת בלבד (הפנה לעיקר דברים אלה אדלר, המעין ז, ב [תשכ"ז], עמ' 20; דברי

ויזנברג, שם, עמ' 77–79 [המדייק יותר לגבי הלועזיות], הבאים לסתור טענה זו, אינם משכנעים).

נגד מנהגים אלה (כמיוחד קריאת 'יששכר' כבר' ל 18 בשתי שיניין) יצא רש"י נעטטער במאה הי"ט, בעקבות דובנא והידנהיים. וזה לשונו בלקט המסורה שחידש בחומש מהדורתו, וז"ל 1859: בר' ל 18 ('יששכר') — 'יששכר, כל ארנייתא] תרין שינין כתבין ולא קרין. אפי' לון דין'. רוב ההערה (ער 'קרין') מבוססת על לשון הרמ"ה שהביא כעל מנחת שי, על אחר (אם כי לשון הרמ"ה מדויק יותר: 'כל אורייתא תרין שינין כתיב, חד קרי בקמץ ודגש, וחד לא קרי'). ברם סוף הערתו: 'ואפי' לון דין' (היינו, שגם כבר' ל 18 אין לקרוא את השינין השנייה), הוא לשונו של נעטטער עצמו, בעקבות דברי רובנא והידנהיים נגד המנהג החדש לקרוא את 'יששכר' כבר' ל 18 בשתי שיניין. ראוי לשים לב, שלפי המנהגים המשונים הנ"ל ביחס ל'יששכר', שבצדק אין להם זכר היום (להוציא מקומות בודדים; כגון, בבתי מדרשות של חסידים בלגורן, כפי שהעיר ויזנברג, המעין ח, א [תשכ"ח], עמ' 75; וכך נהגו גם בכמה מחוזות בגרמניה בשנות העשרים או השלושים של המאה, כפי שהעיר אדלר, המעין ז, ב [תשכ"ז], עמ' 19, על ילדותו), לא קראו קריאה כפולה בפעם אחת, אלא חילקו את התורה לשני חלקים, בחלק הראשון קראו לפי דעה אחת, ובחלק השני קראו לפי דעה שנייה. זאת להוציא מנהג פרטי שחידש רי"ד סולובייצ'יק במאה העשרים (כמניין שלו), לקרוא את השם 'יששכר' פעמיים עד פרשת פינחס — פעם בשתי שיניין ופעם בשיין אחת, ומשם ואילך לקרוא רק בשיין אחת (ראה צ' שכטר, נפש הרב, ירושלים תשנ"ד, עמ' שח; תודתי למר מ' שפירא שהפנה את תשומת לבי לכך). בכך ציין רי"ד סולובייצ'יק שנשאר לו ספק ביחס למנהג וולאז'ין, שם נהגו לקרוא בשתי שיניין עד פרשת פינחס (בעקבות דברי דעת זקנים מבעלי החוספות כבר' ל 18), ומשם ואילך בשיין אחת (ראה שכטר, שם; למעשה מנהג וולאז'ין הוא גלגול של המנהג שחידש בעל נחלת יעקב). על כך יש לומר, שצדק רי"ד סולובייצ'יק בספקו, שהרי כפי שצינו לעיל, בעלי החוספות לא התכוונו לקריאה בשתי שיניין; אלא שראוי היה להתזיר עטרה ליושנה ולקרא בשיין אחת גם עד פרשת פינחס.

לאחר שכתבנו עיקר הדברים שלעיל, יצא לאור לאחרונה מאמרו של ד' יצחקי, 'בענין קריאת שם יששכר בחורה', צפונות יז (תשנ"ג), עמ' נט–סד, ושם רשומים מקורות רכים בנדון. ואף שנכונות מסקנותיו העיקריות לגבי איחור המנהגים ולגבי הקריאה הרצויה (כדעת בן-אשר), יש לחקן את דרך הצגתו את החומר: למשל, פולמוסו (הבלתי צודק!) נגד ר' זלמן מהענא (ראה לדוגמא שם, עמ' סא, הערה 17, ודבריו להלן, נספח III) ואי-בדיקת מקורות קלקלו במקצת את שיחזור התמונה ההיסטורית (כמרכן, אין עקביות ברישום פרטים ביבליוגרפיים מדויקים). כפי שצינו לעיל, ר' זלמן מהענא הוא הראשון המתרים כנגד המנהג החדש של הקריאה 'יששכר' עד פ' פינחס, ומשם ואילך 'ישכר' (1725; והשווה דבריו משנת 1708), ור' מנחם מן בן שלמה הלוי העתיק את תוכן דבריו ר' זלמן מהענא מבלי להזכיר את שמו (1767; על דברי ר' מנחם עמדות בעקבות מאמרו של יצחקי, עמ' נט–סא). יצחקי הפך בטעות את הסדר וטען (שם, עמ' סא, הערה 17), שר' זלמן מהענא העתיק מר' מנחם מן (מבלי להזכירו), בעקבות הנחה — ללא בדיקת

המקור — שדכרי ר' מנחם משנת 1767 גם הופיעו כמגישי מנחה: תנ"ך, עם פי' רש"י ופירוש בלשון אשכנז, ד' כרכים, אמשטרדם (שם, עמ' נט, הערה 8). השערתו מבוססת (מבלי שציין זאת) על כך שתנ"ך זה הובא לבית הדפוס ע"י ר' מנחם מן הג"ל, וכן שתנ"ך זה נדפס בשנת תפ"ג/1723 (שם). ברם, הנחה אחרונה זו מוטעית, שהרי תנ"ך זה נדפס בין השנים תפ"ה—תפ"ט/1725–1729 (ולא 1723); כלומר, אפילו הייתה ההערה שם, אין היא קורמת בהכרח להערת ר' זלמן מהענא, שנדפסה אף היא בשנת 1725. יתרה מזו: בדיקת תנ"ך זה מגלה, שאין שם הערה מר' מנחם בעניין 'יששכר'! בניגוד לחומש עם 'דבק טוב', אמשטרדם 1767, הכולל הערות מר' מנחם, אין אפילו הערה אחת ממנו ככל הכרכים של מגישי מנחה: תנ"ך עם פי' רש"י, אמשטרדם 1725–1729 (חוץ מהעמוד האחרון של כרך ד, שם הצביע על הקשיים שהיו לו לסיים את המלאכה). מכאן אנו למדים, שאכן ר' מנחם (1767) העתיק מר' זלמן (1725), ולא להפך.

סיכומי של דבר: בקהילות אשכנזיות שונות נחתרשו מנהגים בסוף המאה הי"ז ובמאה הי"ח בעניין קריאת 'יששכר', שלמעשה הם פשוטה כדי לצאת ידי שתי דעות חלוקות (שאחת מהן אפילו אינה משקפת כראוי את דעת בן-נפתלי). עם השפעה של הסבר מדרשי לחילוף שמות בתורה. בטיפוסם, דומים מנהגים אלה לאותם מנהגים הבאים כדי לצאת ידי כל הרעות; ראה ד' שפרבר, מנהגי ישראל, א, 'ירושלים תש"ך', עמ' לט-מה; ב, 'ירושלים תשנ"א', עמ' כג-עה, רנה-רנה ('יש להשלים את דיונו הקצר בעניין 'יששכר', שם, א, עמ' מר-מה; ב, עמ' רנז, על-פי הנאמר כאן). אבל אין מקום לשיטה זו בקריאת המקרא, לא בענייני נוסח, ולא בענייני ניקוד וטעמים. יש לקרוא 'יששכר' בכל מקום בתורה בשי"ן אחת, כדעת בן-אשר, ובהתאם לכתב-היד הטברנייז המדויקים. וכך אכן המנהג הנפוץ היום.

II

על קריאת מגילת אסתר: 'ולהרג' (ח 11); 'לפניהם' (ט 2)

ישנם שני מקרים אחרים של קריאה כפולה היום בקהילות האשכנזיות, שניהם במגילת אסתר, ושניהם בענייני נוסח וזעירים. ואלו הם: (1) אס' ח 11 'להשמיד ולהרג ולאבד' — כך לפי כתב-היד הטברנייז המדויקים, לרבות כתר ארם-צובה והמסורה, וכך בכתב-יד שונים, ספרדיים, ומקצת אשכנזיים ואיטלקיים (ראה להלן); 'להשמיד ולהרג ולאבד' — כך במקראות גדולות, ויניציאה רפ"ה; וכך בכתב-יד שונים, אשכנזיים, איטלקיים, ונריר בין הספרדיים (ראה להלן); והשווה אס' ג 13, 4. (2) אס' ט 2 'ואיש לא עמד לפניו' — כך לפי כתב-היד הטברנייז המדויקים, לרבות כתר ארם-צובה והמסורה, וכך בכתב-יד שונים, ספרדיים שונים, ומקצת אשכנזיים ואיטלקיים (ראה להלן); 'ואיש לא עמד בפניהם' — כך בכתב-יד שונים, ויש כיניהם אשכנזיים, איטלקיים, וגם ספרדיים (ראה להלן); וראה באפראט של כ"ד גינצבורג, בתנ"ך, מהדורתו, לונדון 1926), וכך בדפוסים קדומים שונים, לרבות מקראות גדולות, ויניציאה רפ"ה (גינצבורג, שם); והשווה יהוש' כא 42. בניגוד לקריאה הכפולה בשני מקרים אלה (והיא מנהג מאוחר, כנראה תחילתה במאה הי"ט; ראה בסוף נספח זה), ראוי לקרוא רק קריאה אחת, לפי

נוסח כתב־היד הטברניים המדויקים והמסורה. על שני מקרים אלה, ראה מנחת שי על אחר; דברי הידנהיים על אחר, בתוך 'מגלת אסתר מאירת עינים', שנדפס בסדר ימי הפורים, רדליים תקפ"ה/1825 (דכריו צוטטו [עם הוספות] ע"י ר' יצחקי, 'כאופן כתיבת מגילת אסתר', בתוך: זכור לאברהם [קובץ תורני], חולון חשנ"ג, עמ' חלז-חלח); ולאחרונה בחוברון של מ' ברויאר, מקראות שיש להם הכרע, תש"ן, עמ' ט-לב (= הוצאה נפרדת של מאמרו במגדים י [שכט תש"ן]). מסקנתו העיקרית של ברויאר נכונה היא; אלא שניסוחו הפולמוסי נגד יעקב בן חיים (שם, עמ' לא) הוא מיותר. כמרכן, יש לחקן מה שציין שם (ללא הבאת כל מקור), עמ' לא הערה 17, שיעקב בן חיים מצא את הנוסחים ('להרג', 'בפניהם') בכתב־היד האשכנזיים המשובשים, שהעתיק מהם את נוסח המקרא. אין זו מסקנה הכרחית במקרים הנדונים, אם כי אפשרית. ראשית, דרכו של יעקב בן חיים במקראות הגדולות, ויניציאה רפ"ה, הייתה לסמוך דווקא על כתב־יד ספרדיים; ראה י"ש פנקובר, יעקב בן חיים וצמיחת מהדרות המקראות הגדולות, דיסרטאציה, ירושלים חשמ"ב, כמיוחד הפרק הרביעי. שנית, ביחס לשני המקרים הנדונים, כבר מהאפראט של גינצבורג עולה, שנוסף לתמישה כתב־יד אשכנזיים שציין (כגון: B.M. Add. 9404, Add. 21161), ישנם גם ארבעה כתב־יד ספרדיים שציין (כגון: B.M. Add. 15252) הגורסים 'בפניהם'. אם כן, אין זה הכרחי שבמקרים האלה הושפע יעקב בן חיים דווקא מן המקורות האשכנזיים. נוסף, שמהאפראט של גינצבורג אפשר לראות שישנם כתב־יד המתפלגים כעניין שני הנוסחים שלעיל.

בדיקה רחבה יותר ב־25 כתב־יד, במכון לתצלומי כתב־היד העבריים בירושלים, העלה את התוצאות הבאות: (א) מבין 10 כתב־יד ספרדיים, 9 מהם גורסים 'להרג' (באחד, כ"י ששון 508, יד שנייה חיקנה: להרג < ולהרג); ומתוך תשעה אלה, 4 גם גורסים 'לפניהם' (ששון 82, ששון 508, B.M. Or. 2201, Harley 1528); ואילו 5 מתוכם גורסים 'בפניהם' (Add. 15250, 15251, B.M. Or. 2628) [ובהערה ככ"י Or. 2628: 'במקצת הספרי כחז לפניהם'], ששון 16, ששון 368). רק כתב־יד ספרדי אחד מבין אלו שבדקנו גורס 'להרג', והוא גם גורס 'בפניהם' (B.M. Add. 15252). (ב) מבין 11 כתב־יד אשכנזיים, 8 מהם גורסים 'בפניהם' (שניים ביד ראשונה בלבד; ככ"י B.M. Or. 2696 התיקון כהערת גליון בלבד: י"ש בפניהם ואינו עיקר, אלא לפניהם, וכן מוכח מכח המסורת, ובכ"י B.M. Or. 4227 גם הוספת הערת מסורה: 'ל'); ומתוך שמונה אלה, 6 גורסים גם 'להרג' (פרים 1-3, B.M. Or. Add. 9404, Add. 21161 Or. 4227, B.M. Or. 2696, די רוסי 2; שניים, ביד ראשונה בלבד: Or. 2696, פרים 1-3), ואילו 2 מתוכם גורסים 'להרג' (B.M. Add. 9400, Add. 9403). לשון אחר, אם נתחשב ביד שנייה, 3 כתב־יד גורסים: 'בפניהם', 'להרג'; 4 גורסים: 'בפניהם', 'להרג'; ואחד גורס: 'לפניהם', 'להרג'. רק שלושה מתוך 11 כתב־היד האשכנזיים גורסים: 'לפניהם', 'להרג' (Berlin Or. 1, B.M. Add. 9401, Ar. Or. 16). (ג) מבין 4 כתב־יד איטלקיים, 3 מהם גורסים 'בפניהם' (B.M. Ar. Or. 2), טריניטי 11, אורכנטי 2; ומתוכם 2 גורסים גם 'להרג' (טריניטי, Or. 2), ואחד גורס 'להרג' (אור' 2). רק כתב־יד אחד מבין הארבעה גורס: 'לפניהם', 'להרג' (B.M. Harley. 5710-11).

מעובדות אלה ניתן לומר, שהנוסח 'להרג' (אס' ח 11), הנמצא במקראות גדולות רפ"ה, נדיר הוא בכתב-היד הספרדיים (1 מתוך 10), אבל מצוי בכתב-יד אשכנזיים (6 מתוך 11; אס' כי הוא תוקן בשניים מתוך שישה מקרים) ובכתב-יד איטלקיים (2 מתוך 4). הנוסח 'כפניהם' (אס' ט 2), הנמצא במקראות גדולות רפ"ה, מצוי בכתב-יד ספרדיים (6 מתוך 11), בכתב-יד אשכנזיים (8 מתוך 11; אס' כי הוא תוקן בשניים מהם) וגם בכתב-יד איטלקיים (3 מתוך 4). ההרכב של שני הנוסחים: 'להרג', 'כפניהם', הנמצא במקראות גדולות רפ"ה, נדיר בכתב-היד הספרדיים (1 מתוך 10), נפוץ יותר בכתב-יד אשכנזיים (6 מתוך 11; אס' כי אחד מהמרכיבים תוקן בשלושה מתוך ששת המקרים) וכן בכתב-יד איטלקיים (2 מתוך 4). מכאן יש להסיק, שאין לומר בוודאות שיעקב בן חיים העתיק את שתי הנוסחאות מכתב-היד האשכנזיים, אף כי יש אפשרות כזו, שהרי אין וודאות שהעתיק את שתי הגירסאות מכתב-יד אחד, וכבר ראינו שהנוסח 'כפניהם' מצוי בכתב-יד ספרדיים, אשכנזיים ואיטלקיים. רק בדיקה רחבה יותר של טיפוס הנוסח של מגילת אסתר במקראות גדולות רפ"ה יגלה את הטיפוס העומד מאחורי הנוסח שם. סביר להניח, לאור בדיקתנו את נוסחו בספרים אחרים, שגם עיקר הנוסח במגילת אסתר חוזר למקורות ספרדיים, אף אם נמצא השפעות אשכנזיות כלשהן.

המנהג לקרוא קריאה כפולה בשני המקרים שלעיל הוא מנהג מאוחר, שתחילתו, כנראה, במאה הי"ט, ולא היה נפוץ אז. שהרי אלה שדנו עד לשנת 1825 בקביעת הנוסח באס' ח 11, ט 2, אינם מזכירים מנהג של קריאה כפולה. כך במאה הי"ז בעל מנחת שיי, על אחר, וכן במאה הי"ט ר' וואלף היינהיים, מגילת אסתר מאירת עינים, רדלהיים 1825, על אחר (זאת בניגוד לדיעתו על המנהג של קריאה מפוצלת בעניין 'יששכר', לעיל נספח 1). ר' שלמה גאנצפריד, קסת הסופר, מהדורא תניינא, עם 'לשכת הסופר', וחלק שני בעניין מלאות וחסרות, אונגוואר חל"א/1871, ד"צ: בני ברק (חסר ש"ד), קלד ע"ב וכן ע"ג (ציין לו כריואר, שם), הוא הראשון המוכיר בדפוס במאה הי"ט מנהג חדש בעניין קריאת אס' ח 11, ט 2: בעל אמרי אש (= שו"ת אמרי אש, ב כרכים, למכר 1852, אונגוואר 1864), רבו של גאנצפריד, הוא ר' מאיר ב"ר יהודה ליב אייזנשטט (נפטר 1852; ראה *Encyclopaedia Judaica* VI, pp. 551–552), מתלמידי החתם סופר, 'היה נוהג שלאחר שקרא 'להרג', אמר כל ח ש 'ולהרג' (קסת הסופר, שם, קלד ע"ב); 'וכמנהגם דשם (= 'להרג/ולהרג'), כך נהגו בכאן (= 'כפניהם/לפניהם'), (שם, קלד ע"ג). על אמירה בלחש כפשוטה בין אמירה לאי-אמירה, ראה שפרבר, מנהגי ישראל (לעיל, נספח I, בסופו), ב, עמ' לו והערה 11 (השוני בין הדוגמא כאן לדוגמאות שם הוא, ששם יש שתי דעות: עפ"י דעה אחת יש לומר משהו, ועפ"י דעה אחרת אין לומר, וכדי לצאת ידי שתייה, אומרים בלחש; ואילו כאן בעל אמרי אש כבר קרא נוסח אחד, ומכיוון שהיה מסופק אם הוא נכון, אמר בלחש גם נוסח שני). נוסף, שרישומות המסורה המוכיחות ש'ולהרג' היא הקריאה הנכונה, אותן הראה ר' יצחק אייזיק ווייס לר' שלמה גאנצפריד, כבר צוינו ע"י היידנהיים בהערותיו, שם. עוד נציין, שבקסת הסופר, מהדורא קמא, אופן 1835; קניגסברג תרי"ט/1859; וארשא חר"ך/1860, גאנצפריד אינו מציין למנהג של רבו. אפשר שיש לדייק ולומר, שבשנת 1835 עוד לא נתחדש המנהג, שהרי כסימן יט, ס"ק ו, ברשימת 'החסרות ויתרות במגילה, שיש בהם מקום ספק, ומנהגיו

כאשר יבואר פה' (1835; כט ע"ב–ל ע"ב), היה לגאנצפריד מקום להעיר על כך. נמצא, שהמנהג נחתרש לאחר 1835 ולפני 1852 (כשנפטר אייזנשטט).

עתה יש לדייק ולומר (כפי שציין בריאר, שם), שבעל אמרי אש לא קרא קריאה כפולה בקול רם. על קריאה כפולה בקול רם (וכאן הפסוק השלם, ולא רק את החיבה המסופקת) אנו קוראים לראשונה בסוף המאה הי"ט (1887), שזה כבר היה המנהג של החתם סופר (1762–1839). כך ציין נכדו, ר' שלמה בן אברהם סופר, חוט המשולש, פאקש 1887, לא ע"א (מונקאטש תרנ"ד/1894, לו ע"א; חלאביב תשכ"ג, עמ' ככד). וכך גם ציין נכד אחר, ר' שמחה בונם בן אברהם סופר (נפטר 1906), שו"ת שבת סופר, בודאפטס-יווין 1909 (ר"צ: ירושלים תשל"ד), אר"ח, סוף סי' כז, יז טור ב, בתשובה משנת 1881 (כפי שצוין בסופה, שם). והוסיף (שם), שהחתם סופר 'לא צוה לנהוג בן כשאר בתי כנסיות, כי לא רצה לשנות ממנהגו של עולם'. ציין לדברי שני הנכדים, 'יש שפיגל, על הספקות ועל החומרות', מגדים יא (תש"ן), עמ' 113. ברור שמנהג זה לא היה נפוץ, שהרי ר' שלמה גאנצפריד, המציין בשנת 1871, ששמע שבמגילה של החתם סופר תלו את האות המסופקת (במקרים הנדונים) בין השיטין (ועל כך העיר לאחר מכן גם ר' שמחה סופר, שם, אם כי הפך את הנתונים לגבי המקרה השני), לא ציין מאומה לגבי קריאה כפולה בקול רם, אלא רק העיר על מנהג רבו, מתלמידי החתם סופר, של קריאה שנייה שכלחש.

ולפי עדותו של ר' יוסף זונדל מסלאנט (1786–1866), רבו, ר' חיים מוולאז'ין (1749–1821), הנהיג בשנת 1814 או 1815 לקרוא גם את הפסוק 'בפניהם' בקריאה כפולה (לאחר שר' יוסף הראה לו את דברי בעל מנחת שי, שיש לגרוס 'לפניהם'), וזאת בנוסף למנהגו שנהג בו מכבר — קריאה כפולה של הפסוק של 'להרג'. ראה: הצריק ר' יוסף זונדל מסלאנט ורבותיו, ערך א' ריבלין, ירושלים תרפ"ז, ר"צ: ירושלים תשמ"ג, סי' יד, עמ' מו; עפ"י כתבי ר' יוסף שנמסרו לריבלין ע"י נכד המחבר (שם, עמ' כד, הערה א; ולא ברור מאיזה שנה היא עדותו של ר' יוסף סלאנט). ציין לכך 'יש שפיגל, עורר על הקריאה הכפולה של פסוקים במגילת אסתר', בתוך: זכור לאברהם, תשנ"ג, עמ' 97 (ובקיצור גם ר' יצחקי, 'באופן כתיבת מגילת אסתר', בתוך: זכור לאברהם, תשנ"ג, עמ' תלד הערה 12). נוסף, שהמנהג שנהג מכבר ר' חיים מוולאז'ין, לקרוא קריאה כפולה את הפסוק שבו התיבה 'להרג', נראה כתוצאה של ספק בנרון ששמע עליו מפי רבו, הגאון מוויילנא. שהרי בסוף מעשה רב, הלכות פורים, סי' רמד (מהדורת זלושינסקי; לעיל, הערה 6), עמ' רנב, צוין: 'במגלה ח' פסוק י"א...להרג — בלא ו'; אבל שם גם מוסיף: 'ועיין במנחת שי' (שציין: '...ולהרוג בוא'ו בתחילת התיבה...'). לשון אחר, הגאון מוויילנא הרגיש ספק בנרון, למרות קביעתו הראשונה. וראוי להשוות לכאן דברי ז"י יולס (שנפטר בן 36 שנים, בשנת 1852; ראה עליו: *Encyclopaedia Judaica* X, p. 167), שהגאון מוויילנא הנהיג בעצמו קריאה כפולה בפסוק זה: 'וכן 'להשמיד ולהרוג', או 'להשמיד להרוג' בלא וא"ו החבור, אשר על כן הנהיג הגאון מוויילנא לקרות זה הפסוק שני פעמים'. ראה: ז"י יולס (יאללעש), 'דברי חכמים', בתוך: החורה והחכמה, ווילנא תער"ג/1913, עמ' 220 (החיבור 'דברי חכמים' נכתב בשנת תקכ"ץ/1832, כפי שהעיר המחבר ב'התנצלות', שם, עמ' [187]; חורתי למר מ' זילבר שהפנה את תשומת לבי לדברי יולס). והנה, יולס לא

מביא מקור לדבריו (משנת 1832), וגם כעל מעשה רב אינו מעיר (כדרכו בספקות). שהגאון הנהיג קריאה כפולה כאן. על-כן, דברי יולס לא נראים לנו מבוססים דיים; נראה יותר, שר' חיים עצמו הוא שהנהיג את המנהג, בעקבות הספק שהיה לרבו (לאור דברי בעל מנחת שי), כפי שמחברר ממעשה רב. [אפשרות שנייה: אם נניח שהמלים 'ועיין במנחת שי' לגבי אס' ח 11 אינם דברי הגר"א אלא חוספת של בעל מעשה רב, אז נאמר, שר' חיים הנהיג את המנהג, בעקבות הספק שהיה לו עצמו לאור דברי מנחת שי]. על-פי שיחזורנו, דומה מקור מנהג זה למקור המנהג שעליו סיפר ר' יוסף זונדל מסלאנט: קריאה כפולה בעניין 'לפניהם/בפניהם' שהנהיג ר' חיים מוולאז'ין, לאור דברי בעל מנחת שי.

נמצא, שיש שהנהיגו לקרוא קריאה כפולה במחצית הראשונה של המאה הי"ט, ולכל המוקדם במחצית השנייה של המאה הי"ח: כך ר' חיים מוולאז'ין ('להרג/ולהרג') לפני 1815/1814, ולכל המוקדם בשנת 1749, שנת לידתו; 'לפניהם/לפניהם' משנת 1815/1814; החתם סופר (לפני 1839, שנת פטירתו, ולכל המוקדם בשנת 1762, שנת לידתו; עפ"י עדותם של נכדיו, משנת 1881, 1887); בעל אמרי אש (לפני 1852, שנת פטירתו, ואפשר שאחרי שנת 1835, כשלא נזכר מנהגו ע"י ר"ש גאנצפריד; אבל אייזנשטט חזר רק על מילה אחת ולא על כל הפסוק, ובפעם השנייה אמרה בלחש). למרות התחלות אלה, מנהג הקריאה הכפולה בקול רם לא היה נפוץ אז; גאנצפריד אינו מכיר אותו בשנת 1871 (כשפרסם קסת הסופר, מהדורא תניינא). גם מדברי ר' שמחה סופר משנת 1881 נראה, שמנהג זה לא היה נפוץ ('נהג...בבית מדרשו...ולא צוה לנהוג כן בשאר בתי כנסיות, כי לא רצה לשנות ממנהגו של עולם'). רק מאוחר יותר, כנראה במאה העשרים, נעשה המנהג נפוץ בקהילות אשכנז, כנראה בעקבות הנמסר בשם החתם סופר (ולמרבית האירוניה, בניגוד לרעתו, שהרי הוא רצה שלא ישנו 'מנהגו של עולם'). סיכומו של דבר, גם במקרה הזה, מנהגים חדשים נחתדשו בקריאת המקרא, הפעם במגילת אסתר, במאה הי"ט, ולכל המוקדם במחצית השנייה של המאה הי"ח. כטיפוסם, דומים גם מנהגים אלה לאותם מנהגים הבאים כדי לצאת ידי כל הדעות (ראה שפרבר, מנהגי ישראל [לעיל, נספח 1, בסופו]). אבל, כפי שצינו לעיל (שם), אין מקום לשיטה זו בקריאת המקרא, לא בענייני נוסח, ולא בענייני ניקוד וטעמים; קל וחומר בשינויים מזעריים במגילת אסתר, שלגבי קריאתה שנינו 'אין מדקדין בטעיותיה' (ירוש' מגילה ב, ב, עג ע"א) — שיש שפירשו 'דוקא בטעות...שהלשון והענין אחר' (כמו הרוגמא בירוש' שם, 'יהודיים'—'יהודים' [וכמו הרוגמאות שלעיל], ראה טור או"ח, סי' תרצ; והשווה דברי רי"ד סולובייצ'יק על הקריאות הכפולות במגילה, הביאם צ' שכטר, נפש הרב, עמ' רכו: 'דמעיקר הדין א"צ בזה, דה"ז כטעות שבודאי אינה משנה את הענין'). וראוי לשים לב, שלגבי המקרה בירושלמי ('יהודיים'—'יהודים') לא קבעו קריאה כפולה, אלא נתקבלה בקהילות ישראל קריאה אחת בלבד: ה'ביהודים' (והוא 'הקרי': אס' ד, ח 1, 8, 13, ט 15, 18). יש לקרוא אפוא רק קריאה אחת בשני המקרים, עפ"י כתב-היד הטברניים המדויקים והמסורה: 'ולהרג' (אס' ח 11), 'לפניהם' (ט 2).

על ר' שלמה זלמן כץ מהענא ור' יעקב עמדין

ראה בדברי ש"ז כץ מהענא במבואותיו לשערי תפלה ולכית תפלה. והשווה רייף (לעיל, הערה 16), עמ' 58. וראה בהערה 25. ש"ז מהענא, בדומה לר' עזריאל מוילנא ובנו ר' אליהו, טרח להביא, כחחילת שערי תפלה, שבע הסכמות מרבנים שונים — לרבות, שלושה מהרבנים שכבר כתבו הסכמות לסידורם של ר' עזריאל ור' אליהו (שאליו שלח ש"ז מהענא חיצו הכיקורת שלו): ר' אברהם ברודא, ר' יחיאל מיכל ור' נפתלי כהן. כחחילת בית תפלה, הביא ש"ז מהענא הסכמה רבנית נוספת (השמיעית) לספרו שערי תפלה. ר"י עמדין, שהחריע נגד חידושי ש"ז מהענא שבשערי תפלה (וכבר רמז לכך בספרו לחם שמים, ח"א, וראונוכעק תצ"ג/1733, ד טור ב [עיינו בעותק מכון שוקן, ירושלים]; ירושלים תשי"ח, עמ' ד-ה), טען ששתיים מההסכמות שהביא ש"ז מהענא בשערי תפלה היו מזויפות: זו של החכם צבי — אביו של עמדין (יעב"ץ, לוח ארש, ח"ב, בתוך: עץ אבות, (אמסטרדם) [אלטונא] תקי"א [עיינו בעותק מכון שוקן, 'הצעה...', עה ע"ב-עו ע"א = [ירושלים תשמ"ט, עמ' קמג]; ושוכ: לוח ארש, ח"א, אלטונא תקכ"ט, ב ע"א, וכן ער ע"א-עה ע"א, עה ע"ב בסופו-עט ע"א), וזו של ר' אברהם ברודא (לוח ארש, ח"א, שם, ב ע"א). לאחרונה ד' יצחקי, 'מגייה סידור התפלה באשכנז — המרקדק רו"ה [=ר' זלמן מהענא] וזיופיו', צפונות יא, ג (תשנ"א), עמ' עב-פא, הביא את דברי עמדין (שם, עמ' עו, והערה 24: עמ' עו-עו, עט) וטען למספר גדול יותר של זיופים בין ההסכמות (ארבע מתוך שבע; שם, עמ' עו-פא). מכל מקום, עד כה לא ראינו ראיות מכריעות לטענות אלה.

ראוי להוסיף, שעמדין וש"ז מהענא נפגשו באמסטרדם בשנת ת"ץ/1730, כפי שסיפר ש"ז מהענא שלוש שנים לאחר מכן ('מכסה התיבה', בסוף: צוהר התיבה, ברלין תצ"ג, עה ע"ב; וציין לכך יצחקי, שם, עמ' עו). לפי גירסתו של ש"ז מהענא, הוא בא לעמדין כדי לראות אלו השגות (שעור לא נדפסו) השיג על ספרו שערי תפלה; ואילו עמדין תחילה אמר, 'שמעולם לא עלה על דעתי לכתוב בדברים האלה דבר', וגם אחרי הפצרות נוספות 'הוא לא הגיד לי דבר' (שם); ולאחר מכן דנו בניקוד של המילה 'ונטלחני'. לשון אחר, עמדין לא רצה להיכנס לדיון עם ש"ז מהענא (כנראה מפני שידיו של ש"ז מהענא היו על העליונה בענייני דקדוק; שים לב, עמדין לא הרפס את השגותיו על שערי תפלה, עד לאחר שש"ז מהענא נפטר [1746]): לוח ארש, ח"ב, תקי"א/1751; ח"א תקכ"ט/1769. וזאת למרות שהשגות אלה נכתבו זמן רב לפני כן, עוד בחי' ש"ז מהענא; שהרי ש"ז מהענא עצמו מזכיר בשנת 1733, שהוא שמע מאחרים שעמדין כחב השגות על שערי תפלה, במחברת הנקראת לוח ארש [מכסה התיבה, שם, עה ע"ב]. ברם, לפי גירסתו של עמדין, כשסיפר על הפגישה הנ"ל שלושים ותשע שנה לאחר מכן, ולאחר שנפטר ש"ז מהענא (1746), הוא כותב: 'וכבר נשאל (=ש"ז מהענא) ממני על זה הזרן מעשה פשע ורשע (= ההסכמה המזויפת — לרעת עמדין — של החכם צבי), ונאלם לא יכול להשיב דבר, רק השיא לדבר אחר להתווכח בשינוי מלת ונטלחני...' (לוח ארש, ח"א, ער ע"ב).

היינו, עמדין אינו מספר על בקשוחיו של ש"ז מהענא אליו (שיראה לו את השגותיו), אלא טוען שהוא, עמדין, שאל אותו מפני מה זייף את הסכמת אביו בראש הספר שערי חפלה. מבין שתי גירסאות אלה, זו שסופרה ע"י ש"ז מהענא לאחר שלוש שנים וזו שסופרה ע"י עמדין לאחר שלושים ותשע שנה, נראה לנו שהקרומה היא האותנטית. ושמה עמדין כבר לא זכר במדויק את פרטי הפגישה — ואפשר שדעתו בעניין הויוף התגבשה לאחר הפגישה (שכן הייתה לו אפשרות להתריע נגד ש"ז מהענא בעניין הויוף כלחם שמים, 1733, שם כבר רמז לביקורת נגד ש"ז מהענא, ולא עשה כך), וכמשך הזמן שיכנע את עצמו שהוא כבר שאל אח ש"ז מהענא כנדון. עוד ראוי לשים לב, שדרכו של ש"ז מהענא היא להשיב על טענותיו של עמדין; ראה 'מכסה התיבה', בסוף: צוהר התיבה, ברלין תצ"ג, עה ע"א, שם ענה על טענותיו של עמדין שבלחם שמים. על-כן לא יתכן שש"ז מהענא היה עובר על טענה אחרת של עמדין בשתיקה גמורה. מכל הנ"ל יש להסיק שההסכמות בראש שערי חפלה, לרבות זאת של החכם צבי, כולן אותנטיות הן. נסיים בראיה מכרעת לאותנטיות של ההסכמה הנ"ל של החכם צבי. ההסכמה זו נמצאת לא רק בדפוס בראש שערי חפלה, אלא שגם שרד עותק ממנה — בכתביו של החכם צבי — עותק הנמצא בארכיון של הקהילה היהודית באמשטרדם! על כך דיווח לראשונה 'הילוזם', הספרן של ספריית הרוזנטליינה שבאמשטרדם (J. Hillesum; ראה עליו *Encyclopaedia Judaica* VIII, p. 491), בהרצאה באמשטרדם, בשנת 1903, שהוקדשה לחולדות חיי החכם צבי, במיוחד על-פי החומר שבארכיון הנ"ל וכן על-פי הארכיון האזרחי שבאמשטרדם. חוכן הרצאתו של הילוזם הובא בשבועון ההולנדי *Weekblad voor Israëlitische Huisgezinnen*, 34, No. 5, Vrijdag 30 Januari 1903, כחלק הנקרא: *Tweede Blad*. עניין ההסכמה (מיום 10 לפברואר 1713) נמצא שם, בסוף הטור השלישי של העמוד הראשון של *Tweede Blad*, ובראש הטור הראשון של העמוד השני (עיינו בשבועון על-פי המיקרופיש שבספרייה הלאומית בירושלים; ותודתי למר ר' מונק על עזרתו בתרגום החומר). חמש שנים לאחר מכן, 'דוקקס', חכמי אהו, המבורג חרס"ח, עמ' 35 סיכם בקצרה את דברי הילוזם בעניין אותנטיות ההסכמה, על-פי הנאמר בשבועון הנ"ל. יצוין, שההפניה שהביא דוקקס לשבועון נדפסה בכלכול מה: שורה ראשונה 'במכתב העתים', 'Vrijdag 30. Januar'; שורה שנייה — 'Blad Week' (!) 1993; ושמה זה גרס לכך שיצחקי, שם, עמ' עט הערה 24 כסופו, שהפנה לדברי דוקקס — אך מבלי להסיק את המסקנות המתבקשות מכך — לא טרח לאתר את מקור דבריו של דוקקס. סיכומו של דבר, עיון בתוכן הרצאתו של הילוזם מראה באופן חד-משמעי שההסכמה של החכם צבי היא אותנטית. יש הבדל גדול בין אדם חריף בדעותיו שאינו מראה פנים לאף אחד, לבין אדם שאינו מוסרי המזייף הסכמות של גדולי הדור; ש"ז מהענא שייך לטיפוס הראשון, אבל לא לשני. לגבי טענותיו של עמדין יש לומר, שעם הזמן החריפה התנגדותו לתוכן של שערי חפלה; וקשה היה לו לקבל שאביו נתן הסכמה לספר כזה. לכן עמד עמדין בפני שתי אפשרויות (כפי שצוין בסיכום של הרצאתו של הילוזם דלעיל): אביו נתן הסכמה מבלי לקרוא אח כל הספר לפרטיו, או שההסכמה מזויפת. עמדין, כמובן, בחר באפשרות השנייה.